

Mi az, hogy Kelet-Európa?

— *Milan Kundera, ön gyakran tiltakozik, ha keleti írónak nevezik. Mi zavarja ebben?*

— Egy látszatra jelentéktelen pontatlanság, amely századunk egyik ámítása. Magyarország, Lengyelország, Csehország egy ezredév óta a nyugati sors részese, a katolikus egyházzal, a gótikával, a reformációval, a reneszánszsal, a barokkkal stb. Tehát: van Oroszország, a maga nagyon sajátos történelmével, s vannak nyugati országok, melyeket uralma alatt tart. Ha keleti országoknak nevezik őket, ezzel igazolják (földrajzilag és történelmileg) erőltetett áthelyezésüket egy olyan kulturális légkörbe, amely tőlük tökéletesen idegen.

— *Ennek a különbözőségnek a hangsúlyozásával nem kockáztatja-e azt, hogy elhatárolja magát az orosz disszidensektől, noha az ön harca azonos az övékével?*

— Éppen ellenkezőleg. Rokonszenvezem velük, noha a sorsom tökéletesen különböző. Nem hiszem, hogy Ber-gyajev tévedett volna, amikor azt írta, hogy az orosz kommunizmus többel tartozik Rettegett Ivánnak, mint Marxnak: az orosz disszidensek saját történelmük démonaival harcolnak; tragikus sorsot élnek meg, igaz, de így hiteles; ez az ő sorsuk. Mi, ezzel szemben, meg vagyunk fosztva a saját sorsunktól, elnyelt minket egy idegen történelem. Az orosz ellenállók hősiezen küzdenek a szov-

jet társadalom többségi konformizmusa ellen. Bennünket viszont támogat az idegen elnyomás alatt élő nemzet többsége. Szolzsenyicin egy másik kultúra oldaláról ítélkezik kíméletlenül a Nyugat fölött, amelynek a válságát, szerinte, a reneszánsz romboló szelleme indította meg. Én része vagyok ennek a Nyugatnak, ragaszkodom kérdésfeltevéseihez, kételkedő szelleméhez, amely könnyen elveszhet s nem is sokára a mindenütt megtelepedő álbizonyosságok nyomása alatt. A disszidensek, akár az orosz tábornagyok, nem kételkednek hazájuk világmissziójában. Összes szenvedése ellenére, Oroszország nem fog olyan nagyon eltűnni. Moszkva felé nézve a Nyugat talán megpillanthatja a jövő különös arcát. Prágában csak saját kivégzésének látványát szemlélheti.

— *Ezek szerint hova sorolja magát? Miben látja a cseh, magyar, lengyel kultúra hivatását?*

— Közép-Európa, soknemzetiségű hazám, ma ketté van hasítva, elfelejtve, s Nyugatnak még a fogalmától is távoltartva. Mégis, Közép-Európa adta századunk csaknem összes nagy szellemi impulzióját a világnak, a bécsi pszichoanalízistől a Prágában született strukturalizmusig. És Közép-Európa vetette föl elsőnek a kérdést Európa haláláról: Karl Kraus víziójában az emberiség utolsó napjairól, Kafka *Perének* emlékezetnélküli városában, Szejka derék katona jámbor mosolyában, Herman Broch értékcsökkenés-analízisében, Karel Capek robotjaiban, Déry Tibor X városában. Közép-Európa, ahol törékeny kis nemzetek élnek, amelyek hozzászoktak már saját haláluk gondolatához, hatvan esztendeje mutat tükröt Nyugat-Európa végéről. De ha a Nyugat végnapjait valóban hazámban készítik elő, csak egyetlen dolgot kívánhatok: hogy kultúrája éber maradjon, még haldoklásában is, s eddig nem látott ismeretekkel gazdagodjon az emberről és a világról.

— *Vagyis olyan elkötelezettségről van szó, amely a szó szokványos értelmében nem « politikai »?*

— Megpróbálom egy példával megmagyarázni: mivel a cseh irodalom 1970 óta ki van tiltva a könyvkiadásból, csaknem valamennyi értékes író nagyon lehatárolt példányszámban, gépelt saját kiadásban jelenteti meg műveit. Van mondanivalójuk, és, ellentétben más szerzőkkel, nincs gondjuk azzal, hogy olvasót találjanak. Az emberek törik magukat, hogy elolvashassanak minden példányt, noha rendőrségi zaklatásoknak lehetnek kitéve. De a mintegy kétszáz mű között hiába keresnénk politikai műveket, pamfletteket, satírákat vagy rendszerellenes szövegeket. Cseh regényeket találhatunk, költészetet, tanulmányokat, irodalmi kritikák gyűjteményét, röviden: egy tökéletesen személyes irodalmat, amely eredetiséget keres, stílust és a valóság eddig föl nem tárt aspektusait. A lecke hatalmas horderejű: a tragikus helyzet nem « politikus » reakciót váltott ki, nem « elkötelezett irodalmat » szült, hanem ellenkezőleg, mélységes ellenérzést a művészet alávetettsége iránt. A halálos veszély pillanatában az irodalom nyugati identitásának lényege felé fordult, azaz személyes kalanddá vált, amely örökösen rákérdez a világra.

— *Lényegében tehát ön visszautasítja, hogy elkötelezett írónak nevezék. Óvakodik az ideológiáktól.*

— A totalitarizmus: minden kulturális megnyilvánulás beolvasztása a népművelés óriási építményébe. Az elkötelezett irodalom ennek a hatalmas nevelő hülyeségnek a része. Az elkötelezettnek mondott művészet (tehát amely egy politikai programnak van alávetve) nem szembesül a valósággal, hanem előregyártott értelmezés szerint épenséggel elrejt. Részesese annak a hatalmas és végzetes — egyébként Nyugaton is létező — irányzatnak, amely hajlamos elsikkasztani a konkrét életet egy absztrakt rendszer hasznára, lecsökkenteni az embert a társadalmi szerepére, és megfosztani a művészetet a kiszámíthatatlantól. Akár az egyik oldalon áll, akár a másikon, az a művészet, amely egy politikai cél szolgálatába szegődik, részesévé válik ennek az általános elbutulásnak.

— Az áldozat és a hóhér, a forradalmár és a rendőr, a bürokrata és a disszidens között hallgatólagos megegyezés van szóhasználatban, megrögzöttségekben, gondolkodási klisékben, amelyek leszorítják, csökkentik és lehatárolják az emberről alkotott víziókat. Az áldozattal rokonszenvezem a hóhérral szemben, a disszidenssel a bürokratával szemben, de hogy megközelítsem a valóságot, meg kell törnöm vitájuk szűkre szabott körét, amely csalón azt állítja magáról, hogy a valóság lényege. Jakub¹ a politika lapos világában élt, és hirtelen megpillantja (túl későn és csak egy tűnékeny pillanatra) az ember lehetőségeit, mindazt, amit ő nem használt ki: a szépséget, a természetet, az álmot, a szerelmet, a megmagyarázhatatlant. Ez a kép kísért engem: az ember elveszett dimenzióinak váratlan fölfedezése.

— *Hogy látja a cseh kultúra helyzetét?*

— Az 1968-as orosz megszállás után kétszáz íróit ítélték hallgatásra, továbbá az akkoriban világszerte csodált cseh filmesek egész csoportját, több tucat festőt, színészt és színházi rendezőt. Kitettek az állásából több ezer tudóst (köztük száznegyvenöt történészt), több száz egyetemi oktatót (csak a prágai bölcsészkarról ötven professzort és docenst), s több tizezer ismeretlent iskolákból, gimnáziumokból, újságoktól, a közigazgatásból, irodákból és laboratóriumokból... Egy részüket lecsukták. Voltak, akiket a halálba hajszoltak. Két költő, Stanislav Neumann és Jiri Pistora öngyilkos lett. Barátom, Jan Prochazka regényíró annak a heves rágalomhadjáratnak lett az áldozata, amelyet a sajtó-rádió-televízió együttes erővel vezetett ellene. Jan Patocka filozófus, Husserl követője, egy kihallgatás után halt meg kórházi ágyán... és így tovább. Egyeseket emigrációra kényszerítettek, például két híres színházi rendezőt: Otmár Krejčát és Alfred Radokot, a legnagyobb cseh karmestert: Karel Ancerlt, a filmeseinket: Milos Formant, Jiri Passert, Jan Nemecet és Vojtech Jasnyt. De a többség

¹ Kundera « Búcsúkeringő » című elbeszélésének hőse.

ott maradt, megfosztva hivatása gyakorlásának lehetőségétől vagy bármiféle más szellemi tevékenységtől. S a helyzet azóta sem változott.

— Az 1848-as forradalom leverése után, az osztrák monarchia legsötétebb korszakában, két cseh professzort félreállítottak a prágai egyetemről. Mekkora botrány lett belőle akkoriban! Jól megfontoltam, amit mondok: ilyen hosszú ideig tartó, ekkora méretű és ilyen módszeres irtása a cseh kultúrának, mint ami 1968 óta folyik, a harmincéves háború óta nem volt az ország történetében.

— Egyetlen rendszer sem tud meglenni kulturális élet nélkül. A politikai helyzet stabilizálódása után nem fogják-e visszaállítani a helyükre azokat, akiket korábban eltávolítottak?

— A kultúra szóvivőit nem egyszerűen eltávolították vagy « megbüntették »: ki lettek törölve az emlékezetből. Meg sem lehet többé találni a nevüket a kézikönyvekben. Eltűntek, mindazzal együtt, amit egész életükben alkottak; s ennek következtében harminc-negyven évnyi cseh kultúrtörténet fölismerhetetlenné vált.

— Könnyű azt mondani, hogy mindez csak egy nagy politikai konfliktus másodlagos és véletlenszerű következménye. De próbáljuk más megközelítésből magyarázni: nem a prágai tavasz eltiprása volt-e az ürügy arra, hogy teljesen szándékosan szétrombolják a cseh kultúrát? Nálunk nem pusztán az ellenálló kultúrát irtják ki, hanem egészen egyszerűen: magát a kultúrát. (...) Márpedig a kultúra a nép emlékezete, a történelmi folyamatosság kollektív tudata, élet- és gondolkodásmód. A könyvek és a festmények csupán tükrök, amelyekben ez a mélykultúra visszatükröződik, összesűrűsödik és megőrződik. Nem akarom tagadni a « prágai tavasz » és az invázió közismert politikai tartalmát. De a helyzet attól kivételesen drámai, hogy túllépi az egyszerű politika kereteit. A népek túlélnek a rendszerváltozásokat. De ha egy nemzetet megfosztanak kultúrájától, azaz emlékezetétől és eredetiségétől, azzal

halálra ítélik. Ez hosszútávú folyamat, de erről van szó, nem kevesebbéről.

— *Gondolja, hogy a kommunizmus fel akarja számolni a táborába tartozó nemzeteket mint nemzeteket?*

— A politikai szóhasználat megtévesztő. Én nem a kommunizmusról beszélek, hanem az orosz totalitarizmusról, amelynek szerves része a kulturális erőszak. Ezt 1948 óta tudom: vallásüldözés, a cseh humort ostorozó érzélgős moralizmus, kétharmadrészt a Szovjetunió híreivel telt újságok, hagyományaink karácsonyi kis Jézusát helyettesítő Téalapó az orosz tündérmesékből, hivatalos személyek összecsókolózása — micsoda taszító dolog ez tartozkodó modorú népemnek! —, kötelező csodálat minden iránt, ami orosz, beleértve még a cárokat is.

A cseh kultúrtörténetből csak az maradt meg, amit az orosz totalitarizmus szelleme meg tudott emészteni és be tudott fogadni. Kirekesztve tehát az egész katolikus hagyomány (amely a 17. századi nagy barokk korszakban gyökeresedett meg), ugyancsak kiiktatva az európai ateizmus szelleme (beleértve mindent, ami hitetlenség, szabadgondolkodás, kétkedés, szabadosság), cenzúrázva a « nyugati perverzciók » (Kafka életműve, a szürrealizmus, a pszichoanalízis, a strukturalizmus, stb), és mindaz, amire a modern nemzeti tudat épül; így tűnt el a történelemből, filozófiai és szociológiai életművével együtt, T.G. Masaryk, az 1918-as csehszlovák köztársaság megalapítójának óriási alakja.

— 1963-ban volt Csehszlovákiában az a híres nemzetközi konferencia, amelynek célja Kafka életművének rehabilitása volt a « marxista világban ». Az 1968-as megszállás után a hivatalos dokumentumokban a szovjetek ezt a vállalkozást úgy jelölték meg, mint az ellenforradalom kiindulópontját. Az ő szempontjukból nem is tévedtek. A Kafkáért való harc csak az intellektuális ága volt annak a kiterjedt mozgalomnak, amellyel a nemzet — az egész nemzet — életmódját védte: a módot, ahogyan öltözik és gondolkodik, ahogy a betegeket ápolja, a vádlottakat

védi, színházat csinál és gyereket nevel, ahogy megszervezi a munkát és ahogyan ünnepel...

Ennek a hatalmas, népi kulturális ellenállásnak köszönhető, hogy az ország a hatvanas években a művészi alkotómunka egyik legnagyobb korszakát élte (...) miközben a rendszer struktúrája ugyanaz maradt, noha enyhén meggyengülve. Akik összetévesztik a valóságot a puszta politikai rendszerrel (s ki nem teszi ezt manapság?), soha nem érthetik meg, hogy mi történt akkor, soha nem fogják fölfogni az invázió tragédiájának valóságos méreteit, soha nem fogják felmérni, hogy az értékek milyen hatalmas tömege jutott ebek harmincadjára.

Milan Kundera jelenleg Franciaországban dolgozik. A fenti szövegrészek a párizsi Le Monde-nak adott, s 1979. január 19-én megjelent interjúból valók.

Gyengeségeink mérlege.

A « Lengyel Függetlenségi Szövetség » alapítói megőrzik névtelenségüket. Nagyrészt a háború előtti generációból valók. A Szövetség 1976-ban jelentette be programját, mely élénk visszhangot váltott ki lengyel politikai körökben. Az alábbi szöveg 1978-ból származik. Kíméletlen elemzés a lengyel társadalom lelki nyomorúságáról, amelyet nemcsak azért érdemes magyarul olvasni, mert híradást ad egy testvérnemzetről, hanem azért is, mert e nyomorúság jórésztében mi, magyarok is osztozunk... A szöveget a lengyel ellenzék egy francia nyelvű antológiájából vettük át (« La Pologne : Une société en dissidence », Cahiers Libres, F. Maspero, Paris 1978).

Meg vagyunk győződve arról, hogy Lengyelországnak joga van a politikai függetlenségre: (...) e jogot nemcsak magunknak, s nem azért kérjük, mintha a saját sorsunkat olyan különlegesnek éreznénk. Ugyanezt kérjük a cseheknek, szlovákoknak, magyaroknak, románoknak, bulgároknak, litvánoknak, letteknek, észteknek, ukránoknak, bjeloruszoknak, grúzoknak, örményeknek: minden népnek, amelyet az imperialista hatalom megfosztott szuverénitásától; ugyanezt követelik ma Afrika s Ázsia népei. Nem egyéni érdekeinkre alapítjuk követeléseinket, nem is sovinizmusra vagy romantikus nosztalgiákra, még csak nem is történelmi öntudatunkra, hanem a modern gondolkodás irányító elveire. (...)

Lengyelország szabad lesz. Nem azért, mert különlegesen alkalmas rá, vagy mert a lengyelek jobban áhítják a szabadságot, mint a többi elnémított nép: szabad lesz, mert a modern civilizáció az egyének, az osztályok, a népek egyenjogúsítása felé halad.

Nem tudjuk sem azt, hogy mikor, sem azt, hogy hogyan, sem azt, hogy ez a mi életünkben, a fiainkban, vagy az unokáinkban következik-e be, de az bizonyos, hogy akik ezt a percet megélik majd, lengyelek lesznek. Kik lesznek ezek az emberek?

A külső körülményeket a történelem dönti majd el; a belső adottságok, a gondolatok, az erkölcsök már ma formálódnak.

Több mint harminc év telt el az utolsó nagy történelmi megpróbáltatás: a második világháború óta; harminc évnyi tökéletesen különböző történelem, mint amilyent a lengyelek eddig megélték. Igaz, 1956 októbere, vagy 1970 decembere a lázadások és felkelések nagy napjaira emlékeztetett. Láthattuk akkor, hogy élnek még a nemzeti erények: a bátorság, a rögtönzés tehetsége, a pillanat adta lehetőségek felismerése, a szolidaritás; láthattuk újjászületni a hajdani hibákat is: a kritikus pillanatokban kötött kapcsolatok gyors szétesését, az eufóriát követő depressziót, a képtelenséget a pillanatnyi siker kihasználására.

De ezek a percek ritkák voltak. A népi Lengyelország harminchárom éve a mindennapi nyomor monotóniájában telt el. Életünk, a « csalhatatlan szövetséges » által ellenőrzött népi hatalom alatt, bizonyos szempontból az ország felosztásának időszakaira emlékeztet. Ugyanabba az ostoba cenzúrába ütköztünk, mint annak idején nagyapáink; az ország vezetői ugyanúgy futnak a bizalom jelei után, mint a cárok alatt; az orosz hadsereg ugyanazzal a fesztelenséggel közlekedik Lengyelország területén, mint Nagy Katalin idejében, s a nagykövetek — Lebegyev, Abraszimov és Pilotovics — szépen követik elődeik: Stackelberg, Igelström és Repnyin hagyományait.

De azért mégsem hasonlít minden. A rendetlenség és a mánia, a ravaszkodás, a korrupció és a rettegés keveréke, a nagyhangú patriotizmus és a nagy szomszéd iránti

szolgalelkűség kettőssége: mind a rendszer újdonsága, amely nem a valóságos terroron, vagy a kormány hathatóságán alapszik, hanem az emberi természet hibáin. Hibákon, amelyeket a rendszer ápol és életben tart, hogy morálisan elgyöngítse, s kezelhetőbbé tegye az embereket. A lustasághoz, a tehetetlenséghez, a kicsinyességhez, a cinizmushoz folyamodik: mindenkihez megtalálja, hibáin keresztül, a kerülőutat. Kevésbé kegyetlen, mint a hajdani despotizmusok, de összehasonlíthatatlanul jobban demoralizál. Sokkal gyorsabb változásokat hoz létre az egyéneken és a közösségekben, s e változásoknak egyikünk sem tudott, sem nem bír ellenállni. Azon a távoli napon, amely majd a szabadságot hozza, azon a napon, amelyen majd döntenünk kell, harcolnunk, védenünk magunkat, közösen dolgoznunk, közös gondolatokat kovácsolnunk, szolidárisnak lennünk és áldozatra késznek — bizony e napon nem leszünk már az a történelmetől megpróbált nép, amely voltunk, nem leszünk azok, akik 1939-ben, 1956-ban, vagy akár napjainkban is voltunk és vagyunk. Új szokásokat vettünk föl, új hibákat.

Hozzászoktunk a gondolathoz, hogy az életünket kerekező politikai-gazdasági rendszer megingathatatlan. Ez ugyan a végsőig elkeserít minket, de ugyanakkor látszatgaranciát ad külső és belső biztonságunkra. Ugyanarról a rendszerről, mely idegesít bennünket az örökös sorbaállással, az állandó vaj-, hús-, fűtés- és energiaválságaival, mely elfojtja vállalkozókedvünket, azt tartjuk, hogy elhárítja fejünk felől az általános gazdasági depressziót, a munkanélküliséget vagy a csődbejutást. A szabad politikai játszma hiánya megvonja tőlünk a szabadságot, hogy a saját sorsunkról döntsünk, de biztosítja nekünk a nyugalmat: egy kicsit komor, de puhára bélelt nyugalmat. A rendszernek különösképpen előnye, hogy megszabadít minket a felelősségtől, s mindenkinek megszabja helyét.

Hozzászoktunk a gondolathoz, hogy *mások* igazgatnak bennünket, hogy *mások* határoznak helyettünk. S ez így igaz. Nem ismer a történelem még egy olyan rendszert, amely egyszerre gyakorol politikai, ideológiai és gazdasági hatalmat az emberek fölött, amely megszabja jogaik és

kötelelességeik kiterjedését, meghatározza gondolkodás-
módjukat és szükségleteik színvonalát. Ugyanakkor min-
den szinten hiányzik a felelősségtudat « lefelé », felelős-
ségtudat az alárendeltek, a választók, a közvélemény
iránt. Minden alkalmazott, munkás, eladó, kutató, párt-
munkás, képviselő, vagy tanácsadó csak az előtt felelős,
akinek a kinevezését köszönheti. A rendszernek sikerült
egy olyan magatartásmódot kialakítania, amelynek jel-
szava a titok. Létünk a rendszer hierarchiájában nem a
társadalmi elfogadástól függ, hanem a feletteseinkkel és
protektorainkkal való bizalmas megegyezéstől. Ezeket a
jelszavakat a minisztériumi irodákban ismerjük meg,
az olyannyira óhajtott kihallgatások során: « Ez köztünk
maradjon... » Minden előléptetéssel újabb adag cinkosság
jár együtt, minden kiváltságot, minden hatalom-morzst
meg kell fizetni titoktartással és a játékszabályok tisztelet-
ben tartásának újabb kötelezettségével. (...)

A rendszer fő jelszava: a nyugalom; ez lépett a régi
forradalmi frazeológia helyébe, amely intenzív térítői buz-
góságot kért. Semmi szükség bárkit is a nyugalomra rá-
beszélni, azt mindenki megtalálja magának. Egy nyitott
társadalomban, ahol állandó mozgás van, ahol folyton
összeütköznek az érdekek, a vélemények és a törekvések,
az ilyenfajta nyugalom elképzelhetetlen, és ezt a fajta
nyugalmat a « másik világból » jött látogató lidércnyo-
másosnak is találja. Aki viszont, mint mi, már bele-
kóstolt, az hozzászokik és újra kéri, mint a kábítószerre
szokott beteg. Ha majd egy nap a « történelem forgata-
gában » találjuk magunkat, szembesülve a közélet lázával,
kitéve a feszültségek és a piaci ingadozások kínos követ-
kezményeinek, nem sajnáljuk-e majd ezeknek az elmúlt
napoknak a nyugalmát egy olyan hatalom alatt, amely
még az álmunk és az ébrenlétünk óráit is megszabta?
A rendszer szent jelszavai — « nyugalom, munka, egyet-
értés » — nincsenek-e úgy belevésve lelkünkbe, hogy
elviseltetik velünk a hazugságot, megalázkodóvá tesznek
minket feletteseink előtt és inkább lemondunk vélemé-
nyünkről, mintsem hogy nevében a demokrácia kockáza-
tát vállaljuk? Hogyan is viselkedtünk volna a közvéle-

mény éles szeme előtt, mely tud igazságtalan és durva is lenni?

Elfelejtettünk világosan gondolkodni, nyíltan vitázni, sőt még személyes használatra saját véleményt formálni sem tudunk. Elfelejtettük mindezt, mert nincs rá szükségünk. Szellemi életünk lecsökkent néhány bizonyosságra, amelyeket félszavakkal jelzünk. Egyetértünk abban, hogy a rendszer nem ér semmit, hogy megreformálhatatlan, de többet ér, mint egy esetleges szovjet megszállás, amely elkerülhetetlen, ha túlságosan messzire megyünk a függetlenség iránti törekvésünkben. Sőt, akár még annál is többet ér, mint a káosz, amely fölülkerekedne, ha megengednék nekünk, hogy szabadon válasszuk meg rendszerünket és kormányunkat. Különbösen is, tesszük hozzá, ha Oroszország lehanyatlik, a németek nyomban megerősödnek, és ki tudja, mi történnék akkor határainkkal és függetlenségünkkel.

Ennyi ismeretlennel szemben inkább alkalmazkodunk a *status quo*-hoz, megőrzzük személyes használatra egy csöppnyi vallást, egy csöpp liberalizmust, meg, persze, hazaszeretetet. Minden ideológiából átveszünk: épp csak annvit, amennyi ahhoz kell, hogy lelki menedéket építsünk magunknak az elkeserítő propaganda ellen, s erkölcsi alibiket találjunk mindennapi konformizmusunkhoz. Vallásosságunk és hazaszeretetünk a körülmények nyújtotta érzelmekből adódik, liberalizmusunk: közhelyek a gondolat- és vallásszabadságról. A rendszer a maga részéről ugyanezeket az eszméket használja föl, hogy fönntartsa a nemzet « erkölcsi és politikai egységét », és ügyesen manipulál velük. Különösképpen a hazaszeretettel, melyet sovinezta és idegengyűlölő reflexekre egyszerűsített, megfosztva első jelentésétől: a külső és belső szabadság iránti törekvéstől.

Szellemi életünk ugyancsak lecsökkent, eszme-maradványokkal táplálkozunk. Engedelmeskedünk nap mint nap a rendszernek, s nagy napjainkon bigottak, vagy nacionalisták vagyunk. Nem tudjuk arra irányítani a haragunkat, amire kellene, mindennapos megaláztatásainkat gyűlölettel kompenzáljuk, gyűlölettel mindenki ellen, aki körülvesz bennünket: az oroszok és a németek ellen,

akik közvetlenül felelősek hanyatlásunkért; a nyugat ellen, mert nem szabadítottak föl minket idejében, és mert jobban élnek, mint mi; a csehek, a románok és a bulgárok ellen, mert jobban meghajolnak és megalázottabbak, mint mi — a rabszolga megveti a rabszolgát — és végül a zsidók ellen, valahányszor eszünkbe jut, vagy eszünkbe juttatják fontos szerepüket a rendszer megteremtésében. Maga a rendszer is igyekszik elevenen tartani ezeket a gyűlöleteket, melyek segítségére vannak. Feleleveníti a németek kegyetlenségének és a nyugat csalásának emlékeit, hogy megfosszon bennünket bármiféle szövetséges illúziójától; felszítja az antiszemitizmust, a zsidókra hárítva a múlt « hibáiért » való felelősséget; a cseh, magyar, stb. « testvérnépekkel » való barátság hivatalos jelszavaival ellentétben minden valóságos közeledést megakadályoz a közös sorssal összekötött országok között, amelyeknek barátsága halálos veszélyt jelentene a birodalomra nézve. Sőt, finoman és csak bizonyos alkalmakkor, fölkeltik az orosz és a többi szovjet nép elleni gyűlöletet is, éreztetvén velünk, mint azt Moczar propagandája tette a hatvanas években, hogy bezzeg, a Nagy Testvér felőli nyomás nélkül a lengyel kommunisták másképpen kormányoznának... Másképp, talán, de ugyanolyan rosszul, mert egyetlen párt sem bitorolhatja mindörökre egy nép kizárólagos képviselőjét, nem kormányozhatja alternatíva és ellenőrzés nélkül, anélkül, hogy megbízatását igazi választások szentesítenék.

Íme, így leszünk egyre korlátozottabbak, s egyre távolabb állók Európától és a világtól, következésképpen egyre függőbbek egy rendszertől, amely elébe megy mindannak, ami rossz és kicsinyes bennünk. Félúton összetalálkozunk, s ott egy fél-magán, fél-hivatalos mismás keverékét produkáljuk az eszméknek, szavaknak és érzelmeknek. Ezt a keveréket aztán ugyanabból a tálból el is fogyasztjuk, s boldogok vagyunk, hogy a « nyugalom » és az « egység » megkímél bennünket a nyitott társadalom szélsőségeitől. A kommunista propaganda rendkívül ügyesen tájékoztat bennünket a nyugati terrorizmusról, a fasiszta, trockista, maoista pártokról és szervezetekről; e mozgalmak gyakran abszurd jelszavai és követelései elrémítik az egyszeri

lengyelt, aki harminc évnyi « egyetértés » alatt megszokta, hogy minden ostobaságnak törvényereje van, mihelyst kinyomtatták vagy a falakra írták. Ennek a lengyelnek, aki a legkülönbözőbb vélemények iránti toleranciáról papol, elég, ha az orra alá dugsz valami ilyesmit, hogy mindjárt fölkiáltson: « Hohó! ezt már nem! Csakis az ésszerű véleményeket toleráljuk! »

Ki tudja, miféle abszurdítások lappanganak társadalmunk mélyén, különösképpen a pártszervezetben, azok között a pártmunkások között, akiknek a szélsőségei olyanira elképesztették a közvéleményt 1968-ban? Ki tudja, miféle erőszakra képes derék elnyomó szervezetünk, meg a specializált rohamcsapatok, amelyeknek találékonysága és ügyessége 1976 júniusában minden várakozásunkat felülmúlta? Ki tudja, mit rejt a párt, az állambiztonság és a cenzúra felügyelete alatt harminc éve alvó hazánk?

A politikai nyitottsággal együtt jár az erkölcsök szabadsága. Tehát a bűncselekmények és a szex elárasztják a sajtót, a mozit, az utcát. Propagandánk ezt is át tudja alakítani madárijesztővé, s az erénytől mámoros lengyeleknek elrémítő képet mutat dán, svéd vagy holland városokról, « Lám, ilyen a demokrácia! » felkiáltással. Ami nálunk történik a kijózanítókbán, a kerületi kapitányságokon, Varsó éjszakai életében, vezetőink erkölcsében: arról csak a szállingózó pletykák alapján alkothatunk fogalmat. Hogy mit pusztítanak a mi saját, hazai kábítószereink — a piros cimkés vodka, meg az «osztályonfölüli» bor, amely persze olcsóbb, mint a heroin és az LSD, s talán közvetlen következményeiben kevésbé is végzetes, viszont a használata mennyivel elterjedtebb! — erről elnézően beszélünk, mint meghitt kis családi bajról, amely nem ront semmit a « szocialista munka nyugodt ritmusán », sem az « erkölcsi és politikai egyetértésen ».

Csak a politikai zavarkeltők, az ellenzékiek és a mindenütt tiltakozni akarók zavarják az egységet. A hatalom, természetesen, nem szereti, s rágalmazza őket, amennyire csak tudja. És a közvélemény hogyan viselkedik velük szemben? Bármekkora is rokonszenve a liberális és hazafias szövegek iránt, bármennyire becsüli is a bátorságot és a kockázatvállalást, bármekkora is többé-kevésbé rej-

tett öröme, ha a hatalomnak nehézségei vannak, ugyanakkor azt is érezteti, hogy ezek a mozgalmak csak bajt hoznak a békés emberek fejére, akik, ilyen vagy amolyan okokból, nem engedhetik meg maguknak, hogy nyíltan kifejezésre juttassák a rendszer elleni indulataikat; hogy csak megtorlásra készítetik a hatalmat, s arra, hogy még jobban megszorítsa a csavart, s hogy azt az egész közösség megszenvedje; hogy mindez végül is a szovjet beavatkozáshoz vezethet. Elég volt a petíciókból, a tiltakozásból és tüntetésből! — mondják még az ellenzékkel rokonszenvezők is. Mire jó mindez? Úgysem változik semmi, sőt — így a pesszimisták — az efféle akciók, amelyeket a hatalom különben is könnyen ellenőriz, csak alkalmat adnak a provokációra és a manipulációra... Különös, hogy ez a fajta okoskodás éppen azoknál gyakori, akik szenvedélyesen gyűlölik a rendszert, és akik, éppen gyűlöletből, legendát gyártanak annak mindenhatóságáról. (...)

A lengyel tömegek könnyen hagyják magukat kizárni a közéletből. A hatalommal szemben a lengyel úgy viselkedik, mint a nyomorult a mások gazdagságával szemben: irigyli, de nem tudná használni. A hatalmat Isten átkának tekinti, összeesküvés termékének. A lengyelek nem különböztetik meg a jó hatalmat a rossztól, aszerint, hogy mennyire részesednek benne, ha már megválasztották: a részvétel lehetőségében nem hisznek. A rossz hatalmat a jótól csak aszerint tudják megkülönböztetni, hogy milyen következményekkel jár személyes életükre. Nyomomban berzenkednek, ha a hatalom elkapja a grabancukat. Az átlaglengyel számára a társadalom és a hatalom között a rabszolga-viszony elkerülhetetlen. Nem hisz benne, hogy befolyásolhatná ezt a viszonyt, vagy a hatalom cselekedeteit, mert ezt még soha ki nem próbálta; a demokratikus köztársaság túlságosan rövid ideig tartott, hogy a közösség belekóstolhatott volna a jogaiba; s illető rossz hírért kelteni a régi nemesi demokrácia modelliének. Ezért viseli el a lengyel mások hatalmát maga fölött, remélve, hogy így a külső csapásokat és a belső megrázkódtatásokat el lehet kerülni. Napjainkban átengedi a hatalmat azoknak, akik Moszkva bizalmát élvezik, akik tudnak tárgyalni Moszkvával, s akiknek

elégé vastag a bőrük ahhoz, hogy eltűnjék Moszkva megaláztatásait. Cserébe a biztonságért, lemond jogairól, s ezt a lemondást gyűlölettel és a hatalom megvetésével kompenzálja; ezt maró gúnnyal fejezi ki, amelyben mester, s ügyeskedik, bulizik, ahogy tud, ezt a tudást a tökéletességig fejleszti. Ebből aztán a moralisták, a pillanat szükségleteinek megfelelően, vagy hibát, vagy nemzeti erényt kovácsolnak.

Ez a magatartás, és azok a képességek, amelyek így kifejlődnek, lehetővé tették a lengyeleknek, hogy pompásan túléljék az ország többszöri felosztását és megszállását; ez segítette őket, hogy becsapják az apparatcsikokat, hogy ellenálljanak a politikai nevelésnek, hogy a magánéletükben elviselhető kapcsolatokat teremtsenek, sőt, hogy nyomást gyakoroljanak a rendszerre. Ezek a vonások tehát fönntartják a társadalmat a hatalommal szembeni állandó összecsapásaiban, de aligha vezetnek jóra majd azon a napon, amikor a lengyelek teljes politikai hatalommal rendelkezhetnek. Mutatnak-e majd elegendő lelkesedést és jó politikai érzéket, hogy — mint ez Portugáliában és Spanyolországban sikerült — elkerüljék a vérontást, megfékezzék a szélsőbal- és szélsőjobboldali túlzásokat, hogy úrrá legyenek a belső viszályokon, félelem nélkül elviseljék a szabadság zajos, sőt veszélyes szertelenségeit, hogy bizalmuk legyen a mértéktartó vezetőkben, hogy fönntartsák a demokratikus intézményeket, hogy bátran alávéssék magukat a közvéleménynek, s ne sértődjenek meg a kritikákon? Érettnek mutatkoznak-e majd a szabadságra és a politikai kultúrára? Talán; de csak akkor, ha már ma dolgozunk ezen a kultúrán. (...)

A kommunista rendszerben az állammal, mint egyetlen főnökkel szembeni magatartásunk következtében lezüllött a munka. Hiszen akárhogyan dolgozunk is, félő, hogy a bürokrácia végül is eltékozolja, vagy a szovjet terjeszkedés távolabbi céljaira engedi át munkánk gyümölcsseit. Tudjuk, hogy munkánk nekünk magunknak keveset hoz, de erősíti a rendszert, amely magának követeli sikereinket. Tudjuk, hogy termékeink gyöngé minőségűek, mert rosszak az alapanyagok, mert elévült a technológia, vagy tévedés történt a gyártási folyamatban.

Nem becsüljük sokra a nekünk kiutalt bért, mert ismerjük a zloty gyöngé vásárlóerejét. A dollárnak privilégizált pénznemként való forgalomba hozatala — a dollaré, amelyet ajándékba kaptunk, vagy spekulációval szereztünk, vagy külföldön, gyakran megalázó feltételek mellett kerestünk meg — maga is hozzájárul a munka degradálásához. Tegyük hozzá mindehhez a rossz munkaszervezést, a hozzánemértő politikai felsőbbbségek beavatkozását, a fegyelem hiányát, a mennyiségi szempontok elsőbbségét a minőségiékhöz képest, a statisztikáét a realitáshoz képest, a költött terveket, a prémiumosztás körül folyó spekulációt (...): mindez elbátortalanít, elvágja a verseny-lehetőséget, kedvez a bulizásnak, a semmittevésnek, a tékozlásnak, stb. A végtelenségig lehetne sorolni az okokat. Ezzel töltjük időnket, mióta csak a rendszer fennáll. Ezen gondolkodunk a magánéletben és a nyilvánosság előtt, s a rendszer a kezét-lábát törí, hogy kimásszon ebből a helyzetből. Hány jelmondat, hány jelszó, kérés és fenyegetés! Munkaverseny és ösztönzések, normák, technikák sőt ígérek, hogy majd dollárban fizetnek minket... Kitűztek távoli és közeli célokat, általánosakat és nemzetiéket, esküdtek a proletár internacionalista szolidaritásra, a nemzeti büszkeségre, a jólét látomására, a csőd kísértő szellemére. Minden hiába.

Bizonyára vannak még más okai is a munka effajta elértéktelenedésének, de az okok többsége a szisztémában rejlik, s vele együtt el is fog tűnni. De a társadalmi következmények eltűnnek-e majd az okokkal, vagy ellenkezőleg: megmaradnak, veszélyes nemzeti jellemvonások formájában?

Persze történelmünk visszatérő állandói nemcsak ezeket a reflexeket váltják ki (...): hősi magatartás is születik. Nemcsak a csataterén, hanem a hazáért való mindennapi munkában is. Nem a tunyaság, a cinizmus és a kicsinyesség formálta történelmünket, hanem azok a férfiak, akik fölládozták életüket, hogy javítsák a társadalmi és gazdasági életet, hogy véget vessenek a kormányzati és oktatási rendszer kisajátításának. Nekik köszönhetjük Lengyelországot, amely, mindennek ellenére, megérdemli, hogy éljünk érte.

A szervezett ellenzék helyzete Lengyelországban.

A szovjet birodalom országai közül Lengyelország az egyetlen, amellyel kapcsolatban szervezett ellenzékéről lehet beszélni. Pontosabban: ellenzéki mozgalmakról — többszámban — tekintve, hogy e mozgolódások jellege politikailag nyitott, s a csoportok világnézeti rokonság szerint szerveződnek. Az a puszta körülmény is, hogy a kezdeményezések sokirányúak és gyakran egymástól függetlenül indulnak, maga után vonja, hogy a lengyel ellenzéki mozgáson belül több irányzat van. A többszínűség egyébként a Szovjetunióon belüli — a lengyelnél szórványosabb — szellemi ellenállást is jellemzi. Ami a lengyelországi helyzetben oly egyedülálló, az az ellenzéki mozgalmak többé-kevésbé *nyílt* jelentkezése, *szívóssága* — idestova több mint három éves múltra tekinthetnek vissza — valamint az a körülmény, hogy a kormányzat *bizonyos fokig tudomásul vette* létezésüket, s valamiféle átmeneti magatartásra rendezkedett be az üldözés és a tűrés között.

Az új lengyel belső ellenállás előtörténetét az a tiltakozó mozgalom képezi, amely 1975 telén az új lengyel alkotmánytervezet szövegezése körül alakult ki. Lényegében arról volt szó, hogy belekerül-e az alkotmányba a Szovjetunió legfőbb hűbérúri szerepére — vagy ahogy ezt mostanában a kínaiak nevezik: « hegemoniájára » — valamint a párturalomra való rituális utalás. A bántó szövegezés ellen a függetlenül gondolkodó lengyel értelmiségiek közjogi érveket hoztak fel, s nemzetük politikai tradícióira hivatkoztak. Bizonyára egy pillanatig sem képzelték,

hogy tiltakozásuk változtathatja a fennálló tényhelyzetet. De önbecsülésüket zavarta az alkotmánytervezet néhány különlegesen szolgálai — szovjet stílusú — fogalmazása. Több petíció forgott közkézen, s azokat sokszázan írták alá: csupa első vonalbeli szellemi ember, kiknek helyzetét nem csekély mértékben erősítette, hogy a római katolikus püspöki hierarchia is ugyanebben az értelemben foglalt állást. Végül is a kormány csekély szövegezési engedelményre kényszerült. A kommunista rendszerben szokásos utólagos számonkérés — az a bizonyos jól bevált, személyek szerint adagolt megtorlás — ezúttal elmaradt.

A szervezett ellenzéki mozgalom voltaképpen elindulása azonban egy másik eseményhez, az 1976 nyarán kirobbant szociális krízishez fűződik. Mint ismeretes, a lengyel kormány, mely már évek óta nem tudott kilábolni terv-egyensúly-vesztéséből és államháztartási nehézségeiből, 1976 nyarán az élelmiszer-, elsősorban a hús-árak látványos emelésére határozta el magát, aminek következtében újra munkáslázadás tört ki az országban. A kormányintézkedések ellen tüntető munkások megfélemezése a megszokott brutális eszközökkel történt, csak valamivel bizonytalanabban, mint korábban — 1970-től eltérően ezúttal haláleset nem fordult elő — s ami különösen meglepő volt: a kormány 24 óra leforgása alatt visszavonta az áremelési határozatok nagyobb részét. Akármilyen volt is a háttere, a visszahívás közvetett elismerése volt az intézkedések vitatható jellegének. Ez azután lehetővé tette, hogy az ellenzéki értelmiségiek egy csoportja — az agg Lipinski morális elnöksége alatt, a Jacek Kuron és Adam Michnik körül szerveződő újfajta baloldal — nyíltan színrelépjen az üldözött munkások védelmében. 1976 szeptemberében megalakult Varsóban a Munkásvédelmi Bizottság (K.O.R.) azzal a céllal, hogy a bíróság elé állított, illetve a törvényes eljárás mellőzésével meghurcolt, elbocsátott, bántalmazott munkásoknak jogsegélyt nyújtson, vagy legalábbis helyzetüket a nyilvánosság tudomására hozza.

A K.O.R. megalakulása két újdonságot tartalmazott. Első ízben fordult elő évtizedek óta, hogy szervezet alakult az engedélyezett kereteken kívül és minden párt-

engedélytől *függetlenül*. Ezenfelül az új szervezet *nyílt sisakkal* lépett fel, minden tagja megnevezte magát, összhangban a társaság politikai gondolkodóinak azzal a felismerésével, hogy a szovjet típusú rendőrállam ellen nem lehet « konspiratív » fellépni; hogy csak a nyílt kiállítás nyújt némi védelmet.¹

A Munkásvédelmi Bizottság tevékenységére kedvezően hatott, hogy olyan időszakban indult, amikor Európa-szerte (Helsinki!) sok szó esett az emberi jogokról. Az oroszországi belső ellenállók egész programot szőttek a Helsinki Egyezmény idevágó cikkelyei köré. A lengyel ellenzék ennél erősebb aduval rendelkezett, ugyanis a lengyel törvényhozó szervek épp ebben az időben — 1977 márciusában — ratifikálták az Emberi Jogoknak az ENSz által elfogadott alapokmányát. Az alapelvek ünnepélyes beiktatásától a jogok érvényesítéséig természetesen hosszú az út.² A K.O.R. kezdeményezői úgy vélték, hogy jogvédelmi ügyben minden szónoklatnál többet ér egy kis gyakorlati próbálkozás, s tény, hogy közbelépéseik nem maradtak siker nélkül. A Hatóságok — természetesen nagy hával, Belügyről lévén szó — ugyan mindent megtettek, hogy a munkások után a munkásvédőknek is részük legyen bántalmazásban, de a felsőbb

¹ Néhány hónappal később, mint még emlékezünk, ugyanebben a szellemben jártak el a csehszlovák Charta 77 szervezői is. Ami pedig az oroszországi disszidenciát illeti, annak vezető alakjai, Szolzsenyicintől Grigorenko tábornokon át Szaharov akadémikusig, már régebb idő óta ezt az elvet tették magukévá.

² A magyar közvélemény — északi szomszédaival ellentétben — úgy tartja, hogy nincs is ilyen út. Mert a magyar ember már hozzászokott ahhoz a gondolathoz, hogy jogokról ábrándozni sem érdemes. Csak a kikönyörgésben és a személyes összeköttetések rendszerében hisz. De erről majd máskor...

pártkörök végül is arra a belátásra jutottak, hogy célszerűbb a dolgot amnesztiával lezárni. A megbékélő intézkedést egy évvel a zavargások után hozták meg. A munkásvédelmi akció ennyiben fényes győzelemmel végződött, s ez, valamint működésük visszhangja a közvéleményben, szervezőit annyira felbátorította, hogy úgy döntöttek: bizottságukat nem oszlatják föl, hanem általánosabb jellegű érdekvédelemre irányítják át. Így lett 1977 őszén a K.O.R.-ból — kezdőbetűinek megőrzése mellett — Társadalmi Önvédelmi Bizottság.

Ezt megelőzően azonban a polgárjogi mozgalom szélesebb hullámokat vert az országban, s a K.O.R.-t fenntartó társaságtól függetlenül, sőt bizonyos értelemben annak versengő ellenlábasaként, megalakult a Mozgalom az Emberi Jogok Védelmére. Hogy a bel- és külföldi közvélemény tudomására hozza a Mozgalom létrejöttét, alapító tagjai — szám szerint tizennyolcan — 1977 március 26-án sajtókonferenciát hívtak össze Varsóban. A dolog annyira meglepte a hatóságokat, hogy még közbe sem léptek. Az új mozgalom politikai színezetében a háború előtti nemzeti demokrata irányzattal mutat rokonságot, de kezdeményezői és vezetői között a fiatalabb generációk tagjai is fellelhetők. A mozgalom Varsón kívül mintegy tíz városban rendelkezik « tanácsadói és tájékoztató központtal »: ezek címe nemcsak hogy nem titkos, hanem újból és újból megjelenik az *Opinia* (« Vélemény ») című stencilezett havi folyóiratban, amely a Mozgalom hivatalos szócsöve.

Az ilyen, engedélyezetlen és — sokszorosítási technikájukat tekintve — meglehetősen nyomorúságos sajtótermékek elszaporodása a lengyel helyzet egy további sajátossága. A K.O.R. kiad egy tájékoztató közlönyt (*Biuletyn Informacyjny*) és egy politikai-elméleti folyóiratot (*Krytyka*), amelynek szerkesztőbizottságában egyébként külföldiek is helyet foglalnak, köztük Haraszi Miklós. Ugyancsak a K.O.R. égisze alatt jelenik meg a *Robotnik* (« Munkás »), melynek négy stencilezett lapján a munkáséletet érintő bel- és külföldi eseményekről olvashatók rövidre fogott híradások; szerkesztőinek egy része maga is üzemi dolgozó. Szintén munkástárgyú, de

szakszervezeti megközelítésben, a *Ruch Zwiaskowy* (« A szakszervezeti mozgalom ») c. kiadvány. Ugyancsak 1977 óta jelenik meg, havi mintegy 80 stencilezett lapon a *Spotkania* (« Találkozások »), amely a katolikus irányzatú fiatal ellenzékiek nem-hivatalos fóruma. (Hadd említsük meg ezzel kapcsolatban, hogy az engedélyezetten és nyomtatásban megjelenő katolikus *Wież* volt az elmúlt években nemcsak Lengyelország, hanem az egész « szocialista tábor » legszabadabb szellemű folyóirata.) A politikai kiadványok mellett szépirodalmi és művészeti lecsapódásai is vannak az új lengyel szabadszelleműségnek; a legfontosabb ezek közül a *Zapis*, amely első vonalbeli írók hivatalosan visszautasított műveit közli. Az eredeti « *Zapis* » Varsóban jelenik meg, a helyzet által megszábotott primitív kiállításban, de a londoni lengyel kolónia áldozatkészségéből a « *Zapis* »-nak — sőt a « *Spotkania* »-nak is — van utánnomása Londonban, gutenbergi előállítási technikával.

S itt egy percre érdemes megállnunk. Ugyanis a szovjet-szocialista világ történelmi teljesítményét semmi sem tükrözi világosabban, mint az a körülmény, hogy a független szellem kifejeződési lehetőségei jelenleg — a legjobb esetben — a stencilre korlátozódnak, s úgyszólván Gutenberg előtti szintre estek vissza. A nyomdatechnika jogát a leninista élcsapat sajátította ki magának, s csak azokat részelteti benne, akik hajlandók magukat ellenőrzésének alávetni. Ez talán ócska antikommunista közhelynek hangzik, de nem az fenyegeti-e a jövőt mindenütt Kelet-Európában, hogy e közismert kultúrbotrány megszokott és már-már elfogadott adottsággá természetesül? Olyan korláttá, amelyhez mindinkább ösztönszerűen idomul a szellem? A lengyelek újítása abban áll, hogy e botrányba nem nyugszanak bele, s kimutatják, mi benne a természetellenes. Mint ahogy az *Opinia* c. fentebb már említett ellenzéki lap vezércikkírója oly kerek egyszerűséggel kimondotta 1977 szeptember 5-i cikkében:

« A független újságok nem tölthetik be társadalmi funkciójukat megfelelő anyagi bázis nélkül. Ehhez ugyanúgy joguk van, mint a kormánysajtónak. Joguk van a nyomdákhöz, a szükséges helyi-

ségekhez és anyagi eszközökhöz. (...) Ideje végetvetni annak a helyzetnek, hogy a nyomdák fölötti jogot az Egyesült Munkáspárt magának tartja fenn. (...) A független sajtót ugyanolyan jogok illetik meg, mint a pártsajtót. És egyáltalában nem áll szándékunkban, hogy lemondjunk erről a jogunkról. »

Ami ebben az ügyben kortörténetileg különösen figyelemre méltó, az a sokszorosító eszközök kisajátítása. A nyomdákkal a dolog egyszerű volt, mert a nyomda zajos tevékenység, s aránylag helyigényes. Titkos nyomda fenntartása egy rendőrállamban kockázatos. A stencilező gépek ellenőrzése már nehezebb (ám bár el kell ismerni, hogy Dzszerdzsinszkij utódai ezt is csaknem a tökélyre fejlesztették). Némi pánik fogta el az egyetemes cenzúra bajnokait, amikor a liberális Nyugat a fotókópia új technikáival indított ellenük újabb « provokációt ». Ezek a technikák szédületesek: például egy Rank Xerox segítségével percenként hatvan másolatot is készíthet az ember egy gépelt, nyomtatott, rajzolt vagy kéziratot lapról. Nyugat-Európában ilyen másológépek nyilvános helyeken is állnak: postahivatalban, pályaudvarokon, vagy az egyetemek folyosóin (ami lehetővé teszi a hallgatóknak, hogy fillérékért tovább sokszorosítsák jegyzeteiket). Mi erre a « világ leghaladóbb rendszerének » reakciója? Betiltani! Lakat alá helyezni! Lajstromozni minden másolatot! Az elvtárs személyesen felelős azért, hogy illetéktelen személy ide a lábát be ne tegye! S arról persze végképp nincsen szó, hogy a magánember kis házi másológéppel rendelkezék — holott ezt a provokatív nyugati technika az írógéphez hasonló anyagi feltételek mellett már réges-rég lehetővé tenné.

*

Csak látszólag kanyarodtunk el helyzetismertetésünktől, ugyanis e helyzetnek integráns része az írásbeliség korlátozása, a nemkívánatos kiadványok és terjesztési — vagy éppen termelő — technikák üldözése. A lengyel hatóságok egyrészt tudomásul vették, hogy az ellenzéki szellemű

írásbeliség jelentkezését és szaporodását most már teljesen nem tudják elfojtani. De azért mindent megtesznek, hogy a mozgást fékezzék. Megpróbálják kiszaglászni, milyen gépeken stencilezik az ellenzéki kiadványokat, s ha megtalálják, elkobozzák. A szerkesztőket és szervezőket — mint már említettük, ezek nem titkolják kilétüket — időnként becitálják a rendőrségre, hosszadalmasan kihallgatják (a vizsgálati célokból való előzetes le tartóztatás Lengyelországban nem haladhatja meg a 48 órát), néha össze is verik, aztán némi fenyegetések kíséretében kiengedik őket. Betörnek a magánlakásokra, ahol ezek a kiadványok készülnek, s a raktáron lévő példányokat elkobozzák. Az ellenzéki csoportok szívósságát mutatja, hogy a kiadványok ennek ellenére is fönmaradnak.

Az írásbeliség azonban szükségképpen nem lehet az ellenzéki mozgalom egyedüli formája. A szóbeli kommunikáció természetesen a gyülekezési tilalom korlátaiba ütközik. Ennek ellenére se szeri se száma a kisebb-nagyobb összejöveteleknek, többnyire magánlakásokon. E téren az egyik legérdekesebb kezdeményezés a « Vándoregyetem ».

A lengyel « Vándoregyetem », amely rövid idő alatt az ország összes jelentősebb kultúrcentrumát behálózta, a maga nemében egyedülálló intézmény. Jellegét illetően bármely más szabadegyetemhez vagy népművelési társulathoz hasonlítható — minthogy előadás-sorozatokat szervez —; eredetisége abban áll, hogy ez a hivatalos kereteken és épületeken kívül történik. Hallgatói a népesség legkülönbözőbb rétegeiből kerülnek ki. Előadói csak részben cégjelzett ellenzékiek, vagy félreállított szellemi emberek, nagyobb rész a hivatalos kereteken belül is működő tudósok, egyetemi tanárok, akadémikusok. Programja: a hivatalos oktatási rendszer megkettőzése, az ott terjesztett ismeretanyag kiegészítése, kritikai felülvizsgálata, a lengyel társadalom jelenlegi életének « történelmi perspektívába helyezése ». A « Vándoregyetem » régi hagyományt éleszt fel — már neve is egy hasonló korábbi intézményre utal — s szemmel láthatóan egyik

legfontosabb gócpontja az új lengyel ellenzéki mozgásnak és eszmélésnek.³

Ezzel párhuzamos az a mozgás, amely az egyetemi diákság körében észlelhető. Országszerte — s mindenekelőtt a kollégiumokban — alakultak diák-bizottságok, azzal a kimondott céllal, hogy véget vessenek a hivatalos « Szocialista Diákszövetség » monopóliumának, s életre hívjanak egy független érdekvédelmi mozgalmat.

És a fizikai dolgozók? Mint nemrégiben Romániában, s valamivel korábban a Szovjetunió némely pontján, Lengyelországban is voltak kísérletek *független szakszervezeti csoportok* létrehozására. Katowicében, Szczecinben és a balti tengerparton (Gdanskban, Gdyniában) alakultak szabad szakszervezeti csoportok, sőt 1978 tavaszán még egy összekötő bizottság is létesült a balti tengerparti városok ellenzéki munkásai között. Mondani sem kell, hogy e szervezkedéseket — amelyek a fennálló rend munkás-jellegét, azaz legitimitását kérdőjelezik meg — a hatalom képviselői nagy indulatokkal figyelik; mindent megtesznek, hogy az oda merészkedő fizikai dolgozókat elbátortalanítsák, izolálják, lehetetlenné tegyék.

Hadd említsük meg végül, hogy az ellenzéki mozgás hullámai még a parasztság körébe is eljutottak. 1978 nyár végén Lublin, majd Grojec körzetében megalakult a Gazdálkodók Ideiglenes Önvédelmi Bizottsága, mely az első esetben 16, a második esetben 20 falu képviselőiből áll. (Mint tudjuk, a lengyel parasztság többségét máig is az egyéni gazdálkodók képezik.) A gazdálkodókhoz szól a kéthetenként megjelenő *Gospodarz* (« A gazda ») c. ellenzéki könyvmatos. A parasztság — s egyáltalán bármely társadalmi réteg — « mozgásáról » beszélni erős túlzás lenne, de szemmel látható, hogy a lengyel ellenzék nem a gyors siker, hanem a lassú és kitartó terjeszkedés perspektívájában működik.

*

³ A « Vándoregyetemet » egy külön erre a célra alakult társaság, az Akadémiai Tanfolyamok Társasága szervezi.

Kiegészítésül néhány szemelvény a K.O.R. 1978 őszén közzétett « Kiáltvány »-ából « a nemzethez ». E szöveg sokban emlékeztet a kötetünkben fentebb közölt « Gyengeségeink mérlege » című manifesztum hangütésére. De amannál messzebbre megy, mert nem áll meg az elemzésnél, hanem a gyakorlati cselekvéshez elveket és támpon-tokat ad. A teljes szöveg brosúra formájában forog Lengyelországban.

« CSÖKÖNYÖSEN KITARTANI JOGAINK MELLETT »

« A munkások 1976 júniusi megmozdulása feltárta az országunkban lappangó mély gazdasági és társadalmi válságot. Két hosszú év elteltével joggal várhattuk volna, hogy a hatóságok legalábbis körvonalazzák a válság megoldásának módozatait. Sajnos, e két év alatt egyáltalában nem szüntek meg azok az okok, amelyek a kitörést előidézték; ellenkezőleg, új feszültségforrások keletkeztek. A mindenütt elterpeszkedő önkény és tehetetlenség bénítja az ország életét. Ebben a helyzetben kötelességünknek tekintjük, hogy felmérjük a helyzetet és a valóság orvoslását célzó javaslatokkal forduljunk az ország népéhez.»

.....

« A hosszú évek óta tartó önkényes, ellenőrizhetetlen és megfellebezhetetlen vezetési módszerek mérhetetlen pusztítást vittek végbe nemzetünk öntudatában. A független véleményalkotás elnyomása és az utasításoknak való feltétlen engedelmesség megkövetelése cinikus, kép-mutató, szolgalelkű és törtető alattvalókat formált: mert ilyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie annak, aki ma állami hivatalt akar betölteni. A hozzáértő, felvilágosult és önálló gondolkodásra képes embereket elűtik az előléptetéstől, gyakran még attól is, hogy egyáltalán álláshoz jussanak. A társadalomban terjedő nihilista szellem alkoholizmushoz, csaláshoz, korrupcióhoz és a becsületes munka megvetéséhez vezet. Nélkülözhetetlen szükség van alapvető gazdasági reformokra. De még a legátgondoltabb reformok sem hozhatnak semmi javulást, ha a társadalmi közöny és csüggedés falába ütköznek.»

.....

« A kezdeményezési és cselekvési energia hatalmas tartalékai állanak rendelkezésre ahhoz, hogy kikecmeregjünk a válságból. De ezek csak akkor mozgósíthatók, ha minden társadalmi réteg valóban képviselőhöz jut. Alapvető feltétel továbbá a gazdasági és társadalmi helyzetet illető tények valóságos és teljes közreadása. Csak e feltételek teljesülése esetén lehet majd részletes programot kidolgozni a gazdasági és társadalmi helyzet megjavítására. Nélkülözhetetlen az is, hogy e program széleskörű viták alapján, független szakértők részvételével kerüljön kidolgozásra. Ha ezeket a feltételeket nem teljesítik, hiába akarnak a néppel kapcsolatot teremteni: kísérleteik egyedüli eredménye a vezetők egymás közti párbeszéde lesz. »

.....

« A cél: visszaállítani a vélemény, a szólás, a gyülekezés és a tájékoztatás szabadságát, felelős magatartásra készíteni az állami hatóságokat. E cél eléréséhez újra kell teremtenünk azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyeket a monopolizált és központosított hatalom következetesen szétrombolt. Ehhez pedig a hivatalos szervezeti hálózattól függetlenül kell hozzájárítani. A tehetetlen kétségbeesés nem segítheti a társadalmat abban, hogy visszanyerje jogait és megtalálja a jelenlegi helyzetből kivezető utat: célunk csak úgy érhető el, ha mindenki csökönyösen, szilárdan és tántoríthatatlanul ragaszkodik jogaihoz. Ez az alapelve a társadalom ön-újraszervezésére kidolgozott programunknak. Egy kaotikus robbanás veszélyével szemben, mely a nemzetre nézve katasztrofális lenne, ez a program nyújtja az egyedüli alternatívát. »

.....

« A független társadalmi cselekvés az utóbbi években arra irányult, hogy valódi közvéleményt teremtsen, megszervezze a megtorlások elleni védekezést, megfogalmazza az emberek reális igényeit, s megtörje az információ állami monopóliumát. Ebben a cselekvésben mindenki részt vehet (...). »

« Minden egyes állampolgár joga és kötelessége, hogy kifejtse véleményét nyilvános értekezleteken, hogy ismeresse azokat a tényeket, amelyekről tudomása van, követelje a tájékoztatást a felsőbb hatóságok részéről, előterjessze javaslatait s igyekezzék azokat a jelenlévők által elfogadtatni. (...) »

« Minden egyes állampolgár joga és kötelessége, hogy munkatársai körében vitákat kezdeményezzen az élet- és munkakörülményekről, valamint az ország gazdasági és politikai helyzetéről. Ezek a viták munkahelyi igények megfogalmazásához vezethetnek, egyszersmind a hivatalos struktúrában belüli és azokon túli cselekvés kezdetét jelenthetik. »

.....

« Az egyének jogainak védelméhez nélkülözhetetlen a szervezettség. Csak szervezett egyének képesek arra, hogy valódi képviselőkhöz jussanak. A szakszervezetek és a mezőgazdasági szakmai egyesületek tagjai éljenek azzal a jogukkal, hogy e szervezeteken belül érdekképviselőt választhatnak, s megfogalmazhatják szakmai követeléseiket. Így például a bányászok, akik hiába várnak arra, hogy a 12 órás munkanapot, vagy a kötelező vasárnapi munkát eltöröljék, a szakszervezeti választások alkalmával megtehetnék, hogy csak azokra a jelöltekre szavazzanak, akik kötelezik magukat e jogos igények kiharcolására. »

« Szervezetten mindig könnyebb harcolni. Minden sztrájk, minden üzemi vagy közösségi megmozdulás hatékonyabb lesz, ha egymással szolidárisan és fegyelmezett módon járunk el. Erre különösen akkor kell gondolni, amikor a hatósági erőszak felháborodást, félelmet és kétségbeesést vált ki. Még a követeléseknél is eltökéltebben kell védeni a közös harc résztvevőit. Szervezettség és szolidaritás nélkül semmit sem érhetünk el. »

.....

Varsó, 1978. október 10.
A Társadalmi Önvédelmi Bizottság

Kommunisták és nem kommunisták a Prágai Tavasz és a normalizálás korszakában.

A Prágai Tavasz eseményeit nem a gazdasági nehézségek váltották ki. A lakosság akkor már régen megtanulta: ahhoz, hogy a működésképtelen gazdaságban megéljen, meg kell teremtenie a munka és az árucikkek párhuzamos piacát. Egyesek kihasználták ezeket a lehetőségeket, mások meg beletörődtek. Így hát plátói alapon mindenki a reform mellett volt, de sokan rettegtek tőle. Nemcsak az óriási politikai és igazgatási apparátus tagjai, hanem a legkülönbözőbb fajtájú paraziták is, akik jól éltek a központi irányítás idején. A reformért vívott küzdelem megvalósítási üteme ezért volt lassú és bizonytalan; a dogmatikusok és a reformista technokraták közti küzdelem erőviszonyaitól függött.

A gazdasági reformért vívott küzdelem ugyanúgy a párt belső ügye maradt, mint a politikai perekben elítéltek rehabilitációjáért (és még általánosabban az 50-es évekkel kapcsolatban az igazság felderítéséért) folytatott harc. A párton belüli küzdelem erővonalai szünet nélkül hullámoztak, de a kívülállónak az eseményekre semmiféle befolyása nem lehetett, mert helyzete kiszorította a politika játékteréről. Egyedül a cseh kommunista párt tagjai vethettek véget a párt belső életét érintő « torzulásoknak »; mint ahogy ők voltak azok, akik az előző években tevékenységükkel hozzájárultak a társadalom megosztásához.

Csak 1968 januárja, vagy méginkább márciusa után merült fel a gondolat, hogy párton kívül is lehet pozitív munkát végezni. A kommunistákban — s nemcsak a párt-

vezetőség tagjaiban — fel sem merült az a gondolat, hogy a párton kívülállók politikai felelősséget vállalhatnak, ha nem így gondolkoztak volna, sokkal gyorsabban kellett volna cselekedniök. Fogalmuk sem volt a párton kívüliek szóvivőinek (Patočka, Seifert, Cerny, Havel, Svítak) befolyásáról, és képtelenek voltak felfogni, hogy tekintélye lehet annak, aki nem tagja a pártnak. Értérendszerükből hiányzott a személyes erkölcs integritásának jelentősége, amelyet sokan mások meg tudtak őrizni. Kötelességszerűen alávetették magukat a pártnak, még akkor is, ha nem azonosították magukat a szervezettel; minden nap hazudniok kellett, színjátékot játszani, manőverezni, valódi meggyőződéseiket elhallgatni, féligazságokat hangoztatni, s mindezt a legjobb esetben annak az igazságnak a nevében, amelyben belülről hittek. Időről időre hasznosak lehettek, de bizalomra aligha érdemesek; bátrak lehettek, de megbízhatók soha, mert elég lojálisnak kellett maradniok a Párt felé ahhoz, hogy ne zárják ki őket. A Párt szükségszerűen a cinizmus és az ügyeskedő emberek rugalmasságának bélyegét ütötte rájuk. Bizonyos, hogy voltak és még ma is lehetnek kivételek. De ugyanilyen bizonyos az is, hogy ezek kivételek voltak.

Ítéletünk a kommunistákról — még a reform híveiről is — kétségkívül szigorú. De jogunk van hozzá. Nemcsak azért, mert e cikk szerzője (aki most először, s egyben utoljára lép ki a kényszerű névtelenség homályából) maga is kommunista volt és jól tudja miről beszél, hanem sokkal inkább azért, mert 30 éve a kommunistákat terheli a teljes felelősség ennek az országnak a sorsáért.

A Prágai Tavaszt megelőző években a kommunisták túlbecsülték saját fontosságukat és lebecsülték a többiekét. 1968 készületlenül találta őket. De mivel megszokták, hogy mindig felül vannak, a megújulási mozgalmat is vezetni akarták.

A kommunista reformerek nem is sejtették, hogy az általuk felfedezett és meghirdetett igazságok mások szemében nem tűnnek majd forradalminak. Sőt, azzal, hogy magukévá tették őket, talán meg is fosztották hitelüktől ezeket a gondolatokat. Hallgatásukkal többet használtak volna, mint azzal, hogy a demokráciáról szónokoltak. Ha

hallgattak volna, szóhoz jutottak volna azok, akiknek a liberalizálódási folyamat kezdetén nem volt módjuk elég hangosan beszélni, s akik aztán később le is mondtak erről. Személyesen ismerek néhány kivételes kommunistát, akik 1967 végén, vagy 1968 legelején kiléptek a Kommunista Pártból. Az utolsó pillanatban felmérték azt, ami történt, aminek jönnie kellett.

Kiderült tehát, hogy a párton kívüliek nem közömbös « szemlélők » renyhe tömege, hanem ellenkezőleg, ők teremtették és őrizték meg azokat az értékeket, amelyek nélkül nem születhetett volna meg ez a tűnékeny remény, *mindnyájunk reménye* 1968 tavaszán és nyarán.

A reformer kommunisták szerint a mozgalom, amelyet « megújulási folyamatnak » szeretnek nevezni, azzal a beszéddel kezdődött, amelyet Dubcek 1967 októberében, a Párt Központi Bizottságában tartott. A kevésbé ismert szereplők, vagy akár a párton kívüliek a kezdőpontot inkább máshová helyezik. Például az írók kongresszusára. Vagy a strahovi diákok tüntetésére. Vagy még korábbra. Talán fel sem teszik maguknak a kérdést, hogy mikor kezdődött, mert erre a kérdésre a valóságban senki sem tudna válaszolni.

Miről is döntöttek a Cseh Kommunista Párt Központi Bizottságának teljes ülései 1967-68-ban? Mindenről és semmiről. A legfelsőbb pártszerv teljes ülése elcsapta Novotnyt januárban, jóváhagyta az akcióprogramot, elutasította a varsói értekezleten való részvételt, elrendelte a párt rendkívüli kongresszusának összehívását augusztusra, jóváhagyta a vezetők kapitulációját Moszkvában augusztus utolsó napjaiban, helyeselte a kongresszus elhalasztását, a novemberi határozatot, Dubcek leváltását, Husak megválasztását; visszavonta az 1968. évi döntéseket, kizárta a kommunista reformereket soraiból, előkészítette a párt « törvényes » XIV. kongresszusát...

És mindezeket a döntéseket ugyanaz a teljes ülés hozta meg! Az 1968. augusztusában megtartott vysocany kongresszuson 80 taggal egészítették ki a Központi Bizottságot, de az erőviszonyok csaknem azonosak maradtak: a vezetőség egyharmada Novotny híve volt, egyharmada « haladó », és egyharmada « szlovák »... Még kevesebb változást

észlelhetünk az állam legfelsőbb szervében, a Parlamentben. Vonjuk le a vitathatatlan következtetést: a hatalmi szervek által hozott döntések többségét ezidőben *kívülről* sugallták. Mi történt hát, és ki cselekedett? Ki sugallta az eseményeket?

A totalitárius rendszer állandó válsága

Túlságosan drámai volna azt állítanunk, hogy a régi hatalmi csoport « megbukott » 1967-68-ban. Inkább azt mondhatjuk, hogy addig is csak tagjai többségének számításai és személyes érdekei tartották össze. Bármilyen véletlen esemény egy-két évvel korábban vagy később is felbomlaszthatta volna ezt a csoportot. A bomlást egyetlen (még hozzá egy közismerten közepszerű és jelentéktelen) személy bukása váltotta ki; ez is azt bizonyítja, hogy a hatalmi rendszert már jóideje válság emésztette. A hatalom egész egyszerűen azért maradt fenn, mert senki sem merte kimondani, hogy le lehetne váltani Novotnyt. Amikor egy félmilliós megszálló hadsereg érvelt Dubcek leváltása mellett, a hatalmi csoport ebbe is ugyanúgy bele-törődött, mert nem volt más meggyőződése, mint hogy meg kell őriznie saját hatalmát.

A totalitárius hatalom állandó válságban van. Ez a válság lappangó jellegű, de véletlen és jelentéktelen események hatására akuttá válhat. Ezeknek a látszólag « jelentéktelen » eseményeknek azonban van egy fontos sajátossága: eltökélt akaratot fejez ki azok részéről, akik a cselekvés mellett döntöttek. Ez ugyanis a totalitárius hatalom féltve őrzött titka: azonnyomban összeomlik, amint a nép megtagadja az engedelmességet. A totalitarizmus az alávetettekkel kötött « egyezségen » alapul: a hatalom élni és gondolkodni hagyja őket, de azzal a feltétellel, hogy tiszteletben tartják a hatalmat, vagy legalábbis úgy tesznek, mintha tiszteletben tartanák. Amikor a lakosság felmondja ezt a « megállapodást », a hatalmon lévő dogmatikusok egycsapásra liberálisokká, vagy akár revizionistákká válhatnak, hogy másnap újra visszaváltoz-zanak a szokott dogmatikusokká, mindezt azért, hogy

megtartsák pozícióikat. A totális hatalomnak semmi más nem számít, mint a hatalom: ez szinte túl egyszerű ahhoz, hogy az emberek elfogadják.

A totalitarizmus válsága valóban állandó. Amint szembe találja magát az elégedetlenség első kísérleteivel, *maga* leplezi le válságának mélységét; fenyegetettségében elárulja páni félelmét, az elégedetlenség legjelentéktelenebb, még oly félnék és mindennapi megnyilvánulását is szervezett összeesküvésnek tünteti fel, amelynek száalai Nyugatra vezetnek... Egy semmiség (a prágai Strahov egyetemi körzetben rosszul beszerelt villanyvezeték) a béke megrettent őreinek szemében amerikai támogatással megszervezett államcsíny-kísérletté vált. Aki kardot emel, kard által vész el. A hatalom maga ellen hív ki minden ellenzéki erőt.

Egy erő, amely nem az

Három esemény váltotta ki a válságot: a párt vezetőségén belüli ellentét, az írók passzív ellenállása hetilapjuk betiltásával szemben, s az általános felháborodás a politikai rendőrségnek a diákok elleni brutális fellépése miatt. A vezetés és a társadalom válsága nyilvánvalóvá vált és Dubcekot a CsKP elő titkárává választották.

Hogyan értelmezték a válságot a hatalom képviselői? A CsKP központi bizottságának 1967 októberi, decemberi és 1968 januári viharos és válságos teljes üléseinek jegyzőkönyveiből csak az derül ki, hogy valamilyen meghatározatlan veszélytől tartottak. A párt vezetőségén belüli Novotny ellenes ellenzék maga is széthúzott. Tíz év távlatából az embernek azt kell hinnie, hogy csak egyet akartak: leváltani Novotnyt. Mi is történt hát? Csak annyi, hogy Novotny, aki ki nem állhatta Husakot, még halála előtt lebukott a hivatalos kegyvesztettség süllyesztőjébe, Husak viszont, aki gyűlölte Novotnyt, a hatalom csúcsára jutott s megszerezte magának mind az első titkár, mind pedig a köztársasági elnök címét.

Megválasztása után Ducek sokáig habozott. Habozott, hogy azonnal megtegye-e a kötelező udvariassági látogatást

Moszkvában, habozott, hogy szóljon-e a néphez. Habozott, mert valószínűleg nem látott okot arra, hogy késlekedés nélkül cselekedjék. És talán azok sem adtak maguknak számot a párt és a társadalom válságának *mélységéről*, akik bírálták Novotnyt és beszéltek a válságról. Fogalmuk sem volt arról, hogy minden egyes elvesztegetett nappal csökken a lehetőségük arra, hogy megfékezzék — vagyis saját szájuk íze szerint alakítsák — az előző rendszer által elkövetett hibák jóvátételét. Valószínűleg az volt a szubjektív meggyőződésük, hogy valóban hibákról, hiányosságokról, vagy akár egyszerűen torzulásokról volt csak szó, míg a közvélemény döntő többsége a kifejezéseket eufémizmusnak tekintette.

1968 márciusa és áprilisa nyilvános bírálattal és ön-bírálattal telt el. A párt vezetősége egyre képtelenebbé vált arra, hogy befolyásolja a közvélemény alakulását, s a személyi változások első hullámát többé-kevésbé az « alulról jövő », spontán kezdeményezésre bízta. Hirtelen furcsa kritikai és önkritikai pszichózis született: gyorsan kellett a gazdasági pangást, az ötvenes éveket, a többieket támadnia annak, aki nem akarta, hogy őt magát támadják meg. Csak kevesen jutottak odáig, hogy leköszönjenek tisztségükről (vagy búcsút vegyenek az élettől, voltak ugyanis öngyilkosságok is). A hatalmasok hirtelen támadt félelme elégtétellel töltötte el az embereket. Nem volt politikai program, mely válaszfalat emelhetett volna a különböző nézetűek közé. A múltat mindenki a maga módján értelmezte, s csak egy dologban értettek egyet: a múltnak nem szabad megisméltódnie. Az április elején kiadott, hosszadalmas és semmitmondó « akció-programmal » mindenesetre elkéstek...

Válaszfal végülis másodrendű kérdésben emelkedett a párt- és államvezetésen belül, t.i. a tájékoztatási eszközök és a közvélemény kérdésében. Való igaz, hogy ezt a kérdést csak azok látták mellékesnek, akik addig megszokták, hogy felülről írják elő a politikai vonalat, s akiket minden spontán megnyilvánulás váratlanul ért. Attól kezdve, hogy erejét vesztette a CsKP, minden várakozás ellenére bizonyos mértékig elfogadható, sőt rokonszenves politikai erővé vált.

A hatalom szempontjából mindez színtiszta anarchiának tűnt, mert hiányoztak a félreérthetetlen törvények és az egyértelmű szabályok. A totalitárius rendszer eddig jól megvolt ilyen szabályok nélkül, de most hirtelen azt sem tudták, minek alapján ítélik meg a szociáldemokrata párt megalakítására vagy inkább újjászervezésére irányuló kísérleteket. A törvények nem tudtak ilyen intézményekről. Így aztán a jogászok az Első Köztársaság gyakorlatára utaltak, ahol pártok keletkeztek és tűntek el, anélkül, hogy a törvény törődött volna velük. A kritika és önkritika áradata, mely « vágóhídra » vitte a becsületes vezetőket, ahogyan ezt később emlegették, egy új ideológiai stílus túlburjánzásához vezetett: gyakorlatilag csak annak volt már súlya, amit emelvényről, reflektorfényben, hangosan kikiáltottak. Minél lármásabban és látványosabban fejezték ki (a még nem elemzett) múlt iránti undorukat, minél hangzatosabban foglaltak állást az új (programjában alig létező) irányzat mellett, s minél több kilátásuk volt arra, hogy népszerűséghez jussanak, annál nyugtalanabban figyelték őket a varsói szerződésbeli « szövetségesek ».

A többiek...

Április és főleg május folyamán a belső helyzet a párton belüli szakadás irányában alakult. S csak sajnálni lehet, hogy nem került rá sor. Az érdem, ha szabad így mondanunk, a « szövetségeseket » illeti, akiknek növekvő nyomása mérsékeltebb hangnemet kényszerített a « haladókra », s a konzervatívok egy részéből (az « ultrák » kivételével) pedig bizonyos fokú nacionalizmust váltott ki. A májusi teljes ülésen mindenki egyetértett abban, hogy nem szabad lebecsülni a szocializmus-ellenes erőket. Ezt követően megkísérelték elfojtani a volt politikai foglyok szövetsége és a szociáldemokrácia körüli szóbeszédet, ám a párt tekintélye már megingott, ezért e kísérletek eredménytelenek maradtak.

Úgy tetszik, hogy a reformerek csak egy utat választhattak volna a legrosszabb elkerülésére: anélkül, hogy elrendelik a szükségállapotot vagy bevezetik a cenzúrát,

talán lecsillapíthatták volna a sajtót és a közvéleményt, ha nyíltan figyelmeztetnek a kívülről fenyegető konkrét veszélyre. De egyetlen politikus sem mert erről nyilvánosan beszélni. Talán azért nem, mert azok, akik megtehették volna, akikben legalább valamennyire bízott a lakosság, nem akartak hinni ebben a lehetőségben. Így aztán beérték azzal, hogy meggyőződés nélkül óvatosságra intettek, csillapító beszédeket tartottak, nyugalomra szólítottak fel és ígérgettek.

A kommunista reformereket elsősorban *saját rehabilitálásuk* érdekelte, s úgy látták, erre egyetlen eszközük van: a *szocializmus rehabilitása*, egy olyan szocializmusé, amelyben megőrizhetik politikai vagy intellektuális vezető helyüket. Tudatosan vagy öntudatlanul mindent föláldoztak ennek a célnak, elsősorban a politikai óvatosságot, ha erről ideológiai világlátásuk miatt egyáltalán beszélni lehet. Ami még ennél is súlyosabb, ennek a célnak áldozták fel a csehszlovák állam függetlenségének végső maradványait is.

A reformer kommunistákat, akik a január utáni eseményeket alakították, nem a társadalom, nem a cseh és szlovák nemzet érdekelte. Gondolkozásukban addig jutottak, ahol a párt *végződik* és a « többiek » ügye *kezdődik*. Felelősnek érezték magukat annyiban, amennyiben a « párt » elárulta, megtagadta önmagát. A « torzulásokat » igyekeztek megszüntetni, anélkül, hogy felmerült volna bennük egy új társadalom megteremtésének gondolata, egy olyan társadalomé, amelyben másfajta viszonyok uralkodnak az állampolgárok között, függetlenül attól, hogy kommunisták-e vagy sem.

Mivel a Prágai Tavasz egyetlen vezető politikusa sem vonta kétségbe a párt vezető szerepét, azt állíthatjuk, hogy a reformerek *fenn akarták tartani* a régi politikai rendszert. Kizárólag a pártnak a saját eszményeihez, elméletéhez és gyakorlati politikájához való viszonyáról vitatkoztak és nem a pártnak az egész társadalomhoz való viszonyáról.

A fő kérdés a párt uralkodó szerepe volt a társadalomban, s bizonyos, hogy a Prágai Tavasz e téren nagy változásokat hozott. Ám nem a CsKP akaratából, hanem éppen

azért, mert a párt pillanatnyilag gyenge volt. 1968 tavaszán felszabadultak és aktivizálódtak a párton kívüli erők is: nem elégedtek meg a nyilvános vitákkal, hanem a reformokat meg is akarták valósítani. A párt vezetősége zavartan, sőt idegesen válaszolt ezekre a törekvésekre: Smrkovski szemérmetlenül tisztségeket ajánlott fel a szociáldemokrata vezetőknek, « kárpótlásul » azért, hogy lemondjanak pártjuk újjászervezéséről.

A nem kommunista pártok újjászervezésére irányuló megtűrt kísérletek csak száналmas utánzatok voltak, egy Potemkin stílusú homlokzati szocialista demokrácia jegyében; a valóban pluralista demokrácia szempontjából alig volt jelentőségük. A Nemzeti Front, a maga « zárt pluralitásával » lényegében nem hozhatott változást, hiszen továbbra is a párt vezetése alatt állt; legfeljebb arra volt alkalmas, hogy politikai működési teret nyisson a lakosság egy részének, aminek 1968-at megelőzően és talán azt követően is lett volna jelentősége. De mindez semmiképpen sem jelentette azt, hogy valaha is, mondjuk a demokratizálódás egy későbbi szakaszában, kétségbe vonták volna a párt uralkodó szerepét.

Irányított demokratizálódás

A párton belüli, valamint a párt és a nem kommunista lakosság közötti differenciálódás folyamata csaknem megrekedt, amikor a « szövetségesek » kritikái a nyár elején valóban fenyegetővé váltak. Azzal, hogy a CsKP vezetősége elutasította a varsói találkozón való részvételt, új támogatásra és új népszerűségekre tett szert s ezzel elmosódott a politikai rendszer demokratizálódásának problémája. Így eldöntetlen maradt a főkérdés: hajlandó-e a CsKP a demokratizálódást egészen a demokráciáig vezetni? Hogyan végződött volna a kongresszus, ha zavartalanul megtarthatták volna? Milyen központi bizottságot választott volna? Milyen alapszabályokat hagyott volna jóvá? Hogyan oldotta volna meg az új politikai szervezetek (politikai klubok, esetleg pártok) legalizálásának problémáját?... Egyesek meg vannak arról győződve, hogy a párt

nem lett volna képes lemondani saját uralkodó szerepének intézményes biztosítékairól. Ehhez meg kellett volna tagadnia önmagát... Mások szerint a párt előbb utóbb belülről átalakult volna, az új párt elkülönült volna a végrehajtó hatalomtól, s az állami szervek megkapták volna az alkotmányban biztosított törvényes hatáskörüket.

De a CsKP-nak a szovjet fenyegetésekkel szemben elfoglalt álláspontja inkább a kétkedők véleményét erősíti. A pártvezetőség (és nem csak a pártvezetőség!) naív hite abban, hogy ki lehet egyezni a « szövetségesekkel » olyan ideológiai elvakultságról tanúskodott, amely kétségessé teszi, vajon képes-e a CsKP felfogni a valódi és az irányított demokrácia közötti különbséget, képes-e számot vetni azzal, hogy mi is a « szocializmus szovjet módra »?

Az, hogy Moszkva engedékenységre számítottak, valószínűleg nem volt más, mint öntudatlan és alig-alig szándékos kísérlet a végső felelősség *elhárítására*. Legyen csak másé a felelősség... A kísérlet sajnos sikeres volt, s így a fegyverek döntöttek. A képmutató optimizmus ezért vigasztalódhat ma is, álmodozva: az is megtörténhetett volna, hogy nem vonulnak be a csapatok... A magunk részéről úgy véljük, hogy mivel a CsKP nem számolt le eléggé a múltjával s ebből adódó rossz lelkiismeretével, képtelen volt egyértelmű megoldást találni, s még kevésbé arra, hogy a demokrácia, az új politikai rendszer mellett döntsön. Úgy hisszük, ez magyarázza a CsKP egyébként megmagyarázhatatlan felelőtlenységét a fenyegető beavatkozással szemben. A párt « tudatalattija » *kívánta* a beavatkozást. Ezzel a párt teljes mértékben és végérvényesen meghátrált saját objektív felelőssége előtt, jóllehet még élő társadalmi erőt képviselt. A legbecsületesebb, lelki-furdalásoktól gyötört kommunisták vállalták a hibákért járó büntetést, talán így akarván vezekelni azért, hogy önkényesen monopolizálták a hatalmat, kiváltságokat bitoroltak és bűnöket követtek el. Azt az elbánást mérték magukra, amelyben az 1948 februárjában legyőzötteket részesítették.

Miután 1969 áprilisában létrejött a megszállás rendszere, a reformer-kommunistákat az erőszak juttatta oda, aho-

vá saját erejükből nem tudtak eljutni: odacsapódtak a « többiekhez », a pártonkívüli nemzethez. S néha egy-egy mazochista gesztussal fel is hívták magukra a figyelmet: íme, mi is végre ott vagyunk, ahol ti vagytok időtlen-idők óta, a közös jogfosztottságban. Hígyjetez nekünk: lehetséges a nemzeti megbékélés...

A CsKP « öngyilkossága » egyáltalán nem olyan tragikus gesztus, mely tiszteletet vagy részvétet érdemelne. Valójában nem más, mint a *kommunisták társadalommal szembeni felelőtlenségének* legjellegzetesebb kifejezése: *elkerülték azt, hogy választaniok kelljen az egyszerű alkalmazkodás és egy valódi demokratizálás között. Választhatták volna az első megoldást, vállalva annak minden következményét*, de akkor nem lett volna szabad kacérkodniok a népszerűséggel, mely csak a nemzet többsége által megválasztott vezetőket illeti. Önmagukat nem tudták megtagadni, de arra sem voltak képesek, hogy az összesség érdekében lépjenek fel, vagyis minden erejükkel és minden áron megakadályozzák az inváziót. Ehelyett feláldozták a cseheket és a szlovákokat, mi több, az állami függetlenséget, és mindenkit arra ítélnék, hogy a *valódi*, tehát nem « emberarcú », hanem « libahusak »* szocializmusban éljen.

A kapituláció

Jellemző, hogy a moszkvai tárgyalások eredménye titokban maradt. A pártvezetőség csak néhány nem túlságosan baljós általános elvet hozott a nyilvánosság tudomására, (a teljes Jegyzőkönyvet a Párizsban megjelenő *Svedectvi* adta ki). Így a Prágai Tavasz első és utolsó dokumentuma, a januári plenáris ülés és a moszkvai Jegyzőkönyv titkos anyag maradt.

Azok, akik aláírták a moszkvai Jegyzőkönyvet s valamivel később mégis a « történelem szemétdombjára » kerültek, minden bizonnyal életük végéig töpregenek majd

* Utalás Husak nevére, a.m. « liba », valamint egy cseh szólásra a « libahúsról ».

azon, hogy mit cselekedtek. Frantisek Kriegel példája azt mutatja, hogy az aláírás megtagadása nem vonta magával a fizikai megsemmisülést; igaz ugyan, hogy Brezsnyev nem fogadta el Kriegelt tárgyalópartnernek. Akik jelen voltak, mind aláírták... Valóban nem volt más választásuk? Egyiküknek sem? Ki gyakorolta a legerősebb nyomást? Brezsnyev vagy azok a csehek, akik már előre elhatározták, hogy aláírják? Nem tudjuk, nincs hiteles tanúság a tárgyalásokról... Aláírásukat adták s ezzel néhány hónapra megmentették az illúziókat. Negyedóra igazmondás többet ért volna; a kommunisták kihasználhatták volna ezt az alkalmat arra, hogy végre kimondják az igazságot a szovjet szocializmusról. A veszély vállalása adott volna szavaiknak örök hitelt.

Néhány spontánul megszabott határozat *árulásnak* minősítette a Jegyzőkönyv aláírását s egyedül Smrkovskynak volt bátorsága ahhoz, hogy nyilvánosan kijelentse: talán egy napon a csehek és szlovákok *árulásnak* fogják tartani magatartásunkat. E néhány szó volt e korszak egyetlen becsületes államférfiui megnyilatkozása.

A reformer kommunisták áldozatul estek annak a komplexusnak amelyet Jan Tesar történész: *az erősebb szomszédhoz való alkalmazkodás* komplexusának nevez, ennek legfontosabb eleme a megszálló iránti lojalitás, abban a reményben, hogy ezután megmenthető valami az autonómiából. De nem ez a teljes igazság. A pártbürokrácia őszintén szólva hamar megértette, hogy a beavatkozás nem ellene irányul. Nem örült az invázióknak, de gyorsan elhatározta magát a megszállást követő « érzelmi reakciótól ». Az alkalmazkodási komplexuson túlmenően a réteg társadalmi érdekei is szerepet játszottak ebben. A kapituláló földbirtokosok sem örültek Hitlernek 1938-ban, de ösztönösen megéreztek, hogy Hitler nem fogja őket kiforgatni vagyonukból, amit a bolsevikok viszont megtettek volna.

Egy idő múlva megszűntek a moszkvai egyezmény ellen a tiltakozó határozatok. A csehek és szlovákok felindulása végül Dubcek iránti részvétté vált, amikor Moszkvából hazatérve a felindultságtól nem tudta befejezni rádiószózatát. Azt beszélték Prágában, hogy megsebesült az arcán

és hogy Svoboda a Kremlben revolverét előrántva fenyegette Brezsnyevet: öngyilkos lesz, ha Brezsnyev nem fogadja el tárgyalópartnernek a néhány nappal előbb elrabolt cseh politikusokat...

Más meg nem erősített hírek csak arra szolgáltak, hogy a bátorság általános hiányát a *mártírok iránti* tisztelet álrühájába öltöztessék... A nép a politika vezetőit azért is fogadta el, mert még élt benne a remény. Ők viszont arra szólították fel a népet, hogy tüntesse el a város falairól a feliratokat: akkoriban olvashattuk, hogy milyen megható látni a hosszú hajú nonkonformista prágai ifjúságot, amint engedelmesen végrehajtja a vezetők kívánságát: eltörli az utolsó harminc év egyetlen, valóban demokratikus népszavazásának nyomait.

Több sem kellett a megszállónak, csöppet sem ragaszkodott ahhoz, hogy a mindenre elszánt ideológiai fanatikusok kormányozzanak, akik néhány héttel később szovjet tisztek védelme alatt összejöveleket kezdtek tartani a sörözőkben, hogy titokban kifejezésre juttassák a felszabadító Szovjetunió iránti szeretetüket; de opportunistákból és minden meggyőződés nélküli karrieristákból álló Indra-féle kormányra nem volt szüksége. Olyan kormány felelt meg neki leginkább, amelynek tagjai még hinni tudtak abban, hogy *saját politikájukat folytathatják*, s egyúttal a nép bizalmát is élvezték. Dubceknek a hatalomba való rövid vizatérése nem könnyelhető sikereink közé. A « Csehországi Protektorátusban » Hitler sem azoknak a fasisztáknak adta a hatalmat, akik lelkesen ajánlkoztak, hanem Elias tábornoknak, akinek ellenállási tevékenységét a Gestapo már egy évvel letartóztatása előtt jól ismerte — kormánya mégis a nácik ügyét képviselte, éppen azért, mert a lakosság bizonyos mértékig támogatta. Már csak azt kell hozzátennünk, hogy Elias 1942-ben egészen másfajta « szemétdombon » végezte, mint Dubcek és társai: az akasztófán. Egyébként, amikor elfogadta a Protektorátus kormányelnöki tisztjét, tudta, hogy mire számíthat. De katona és hazafi volt, és meg volt arról győződve, hogy teljesítenie kell kötelességét.

A megszállás éjszakáján felmerült bennünk a kérdés: mit vagyunk képesek *feláldozni* a csehszlovák demokratikus szocializmus ideáljáért, következésképpen állami függetlenségünként? Mennyire hajlandó a pártvezetőség és a CsKP tagsága arra, hogy szembenézzen az igazsággal? Elbuktunk, azért mert túlerő állt velünk szemben, de azért is, mert nem láttunk tisztán és mert nem eléggé akartunk ellenállni. *Hogyan* veszítettünk?

Karel Capek azt írta, hogy a kemény csapástól sújtott nemzetnek fel kell mérnie balsorsa nagyságát, mert különben balsorsát túlságosan súlyos büntetésként éli át... Mi vajon felmértük-e balsorsunk nagyságát? Képesek voltunk-e *harcban* — mégha nem is fegyveresben — *vereséget* szenvedni? Vagy egész egyszerűen belenyugodtunk a történetekbe? Hogyan küzdöttünk a történetek után? Hogyan harcoltak a « valóság » falához szorított politikusok? Tekintettel arra, hogy a megszálló nem hamarkodta el a dolgát és az első intézkedéseket (a legsúlyosabbakat) egész ügyesen a *legnépszerűbb emberekkel* hozatta meg, már csak azt állapíthatjuk meg, hogy a jövő bárdjainak nehéz dolguk lesz, ha legendás hőökké akarják avatni a kommunista reformereket.

Túlságosan tiszták a valóság körvonalai. Rendezett visszavonulás, hamis nemzeti pátosz és képmutató hazugságok kíséretében: persze, hogy létezik ennél rosszabb is, de azt az Ūristen már végképp nem tűrné... A meghátrálást a hivatalos jelszó leplezte: a normalizálással, a becsületes konszolidálással (1939 márciusa után a « becsületes » helyett más jelzõt használtak: « A Németországgal való *összinte* együttmüködés... »), a moszkvai Jegyzökönyv (jól lehet titkos...) előírásainak végrehajtásával olyan helyzetet kell teremteni, hogy a hadseregek elhagyhassák az országot! Ez a legjobb esetben nehezen érthetõ illúzió volt, a legrosszabb esetben a hatalmi pozíció megtartásának vágyát leplezõ, képmutató csalás. S ebben a csalásban részt vett a közismert « haladók » többsége.

Minden a párt és az állam vezetőit támogató « alulról jövő » kezdeményezést visszautasított a pártvezetés, akár

a kommunisták, akár a pártonkívüliek soraiból indult ki. Dubcek kizárólag az érzelmes színjátékot fogadta el, a friss süteményeket például, reggelenként a pártközpont előtt, a családanyák gyengéd adományait; a « Dubcek-barátok klubját » és más örültségeket.

Ahelyett, hogy a lakosság támogatását megszervezték volna, megijedtek, amikor azt önként felajánlották nekik. A kezdeményezőket és szervezőket nyilvánosan felelőtlen kalandoroknak bélyegezték és meghökkentő rosszhiszeműséggel vonták kétségbe szándékaik tisztaságát. A párt és a támogatására mindig kész tömegek között akkor romlott el végkép a viszony, amikor a megszállás első évfordulója alkalmából szervezett tüntetéseket brutálisan elfojtották és Dubcek, mint a Nemzetgyűlés elnöke aláírta a törvényeket minden ellenzéki fellépés ellen. Akár az ötvenes évek politikai pereinek áldozatai, a Prágai Tavasz hősei is kapituláltak, és félreálltak, hogy «ne zavarjanak».

Mindenki lecserélhető

A Husak-rendszer 1969 és 1970 tisztogatásával kezdődött, amelyeket kíméletlenül hajtottak végre az állami szervezetekben, a szerkesztőségekben, az oktatási intézményekben és a társadalomtudományi kutatóintézetekben. A tisztogatások elsősorban a kommunista reformerek ellen irányultak. Husakékat nem érdekelte a pártonkívüliek tömege, következésképp úgy gondolták, hogy nem kell vele különösen keményen bánniuk.

A pártból kizárt kommunisták azt képzelték, hogy a másodrendű állampolgárrá való minősítéssel automatikusan új, bár egyelőre elnyomott élcsapattá válnak. Önhittségükben úgy vélték, hogy összeomlik nélkük a rendszer (elsősorban a gazdasági). Azt hitték, hogy az üldöztetés erőssé kovácsolja őket. Vártak hát. De nem voltak nélkülözhetetlenek, és a rendszer nem omlott össze: mindenki lecserélhető ott, ahol nem a hozzáértés, hanem az engedelmesség a döntő. Mint tizenkét évvel korábban Magyarországon, a Szovjetuniótól kapott gazdasági támogatás a « baráti segítségnyújtás » részét képezte.

A pártonkívüliek másképpen ítélték meg az új helyzetet, mint a kommunista reformerek. Egyesek meglepéssel nyugtázták, hogy most végre « bolsevikokat » is likvidáltak. Igen, a pártonkívüliek örültek, hogy végre nem kizárólag rájuk összpontosul az elnyomó hatalom figyelme. Egyesek pedig hasznót is húztak abból, hogy a pártból kizárt kommunisták posztjai üresen maradtak.

A volt kommunisták lassan kezdtek csak lázadni az új hatalom ellen. Nem voltak hozzászokva az elnyomatáshoz, és arra számítottak, hogy tiltakozásuknak nagyobb visszhangja lesz, mint amelyet valójában kapott. Kezdetben csak egyénileg léptek fel. Tiltakoztak az általános helyzet (a megszállás, a tisztogatások stb) vagy a letartóztatások és ítéletek ellen. Ezután következett néhány kollektív megmozdulás, amelyek azonban végül is eredménytelenek maradtak. Később jöttek az egyéni és kollektív tiltakozások, a petíciók és a bíráló írások — mégpedig nagy számban —: kezdeményezők vagy szerzőik többségükben volt kommunisták voltak. Némi időre volt szükségük az augusztusi megrázkódtatásból való felocsúdáshoz: eleinte a szovjet hadsereg jelenléte ellen tiltakoztak, mivel meg voltak győződve róla, hogy ha nem került volna sor a megszállásra, minden rendben lenne s a szocializmus már rég megtalálta volna « emberarcát ». Csakhogy a megszállás a társadalmi válság *következménye s nem pedig oka volt*. Oka a kommunisták és a többiek közötti egyenlőtlen viszony volt, mely ma is fennáll és amelynek az volt az ára, hogy a CsKP (alkalomadtán fegyveres) támogatást kapott külföldről. A megszállás természetesen mindent a lehető legrosszabbá tesz, de elvben semmi újat nem hoz magával az SzKP, a CsKP és a csehszlovák társadalom viszonyában.

A volt kommunisták sokáig nem akarták ezt megérteni. Tiltakozásukat a többiek nem támogatták, sőt kételkedve figyelték. Kicsit úgy tekintették őket, mint valami örülteket, akiknek politikai ágálása és moralizálása legalábbis fárasztó. Az a körülmény, hogy gépiesen a nyugati kommunista pártokhoz fordultak segítségért, nem sok bizalmat keltett irántuk és azt bizonyította, hogy a kommunisták még nemzetközi téren sem voltak képesek leszá-

molni saját előítéleteikkel. Felvették a « pártból kizártak » nevet, de soha nem volt elegendő bátorságuk, hogy legalább bizonyos mértékig állandó szervezetet alakítsanak.

A Charta 77: nem kommunista kezdeményezés

A kommunisták és nem kommunisták közti nyílt együttműködés leginkább az irodalom területén valósul meg. Jelentős például a « Petlice » (« Retesz ») megjelenítése. A súlyos technikai problémák, az üldöztetés állandó veszélye és a sorozatos kihallgatások és házkutatások ellenére eddig száznál több írást sikerült közreadniuk akkora példányszámban, hogy nem merünk számokat közölni. De tekintettel a gépelt szövegek különleges jellegére, igen jelentős a hatásuk az olvasókra. Bár a szigorúan politikai tartalmú írások kivétel számba mennek, a kiadvány politikai jelentősége egy napon még pótolhatatlannak bizonyul.

A nem kommunisták kevésbé vettek részt az ellenzéki mozgalomban, mivel ez alkalommal ők összehasonlíthatatlanul kevésbé voltak érintve. Elriasztotta őket a volt kommunisták tipikus « pártstílusa », rutinja, a külföld nekik fenntartott támogatása is. A kommunistáknak kellett megtalálniuk az utat azokhoz, akik valaha lefokozott állampolgárok voltak. De ez nem nagyon sikerült nekik. Két párhuzamos mozgalom van tehát: a volt kommunistáké, akik élcsapatnak tekintik magukat, s a pártonkívülieké. Az előző ismertebb, mert mindig úgy lép fel, hogy visszhangra találjon a világban. A nem kommunisták nem számíthatnak a nyugat-európai baloldali értelmiség szolidaritására. Általában ismeretlen emberek, néhány irodalmi hírnévnek örvendő szerzőt kivéve, mint például a drámaíró Vaclav Havel, vagy a kritikus Vaclav Cerny.

A fiatalok viszont megtalálták az elkülönülés felszámolásának módját: magukat undergroundnak nevező majdnem ismeretlen művészek, műveikkel és életmódjukkal tiltakoztak a szocialista kispolgárok szellemtelen stílusa ellen. A zenei együtteseik elleni brutális elnyomás meglepő és igen erős szolidaritási hullámot váltott ki, amely

nem korlátozódott egyik vagy másik ellenzéki mozgalom támogatására.

Ezúttal a nem kommunistáktól jött a kezdeményezés. A szolidaritási megmozdulásokat némi siker koronázta és a « Plastic People » ellen indított per másképp végződött, mint ahogy a rendszer elképzelte: a belföldi és a külföldi közvélemény egyaránt felháborodott és az ítéletek végül is kevésbé kemények voltak. Új légkör született ekkor, amely az utóbbi hónapokban elsősorban Prágát jellemezte.

Ebben a légkörben született meg az állampolgárok « civil » mozgalma: a Charta 77. A volt kommunisták elfogadták e *nem kommunista kezdeményezést* és mint állampolgárok, a « civil társadalom » tagjai, csatlakoztak hozzá. A Charta 77 ezidáig a legátfogóbban képviseli a társadalom érdekeit. A rendszer propaganda-gépezetének ezért kellett zajos és visszataszító kampányt indítania ellene, amivel csak segíthette a « chartásokat », még az üldözésekkel és elbocsátásokkal is. A Charta 77 ma politikai tényező, még akkor is, ha távoltartja magát minden közvetlenül politikai állásfoglalástól, és nem akar klasszikus ellenzékké, hatalmi alternatívává válni. Csak a csehszlovák törvények tiszteletben tartását követeli, beleértve a kormány által ratifikált nemzetközi szerződéseket az emberi jogokról. A kommunisták teljes mértékben kiveszik a részüket ebből a mozgalmából, de « csak » állampolgári minőségükben. Itt semmiféle « vezető szerepük » nincs, mivel az ellentétes lenne magának a mozgalomnak a jellegével.

Saját kárunkon tanulva

Az 1968-as augusztusi események többek között előfeltételét képezték annak, hogy elszakadjon a cseh és a szovjet kommunistákat összekötő köldökzsinór. Előfeltételét, semmi többet. De a régi kommunisták egyetlen nyilatkozata, egyetlen bátor lépése vagy tiltakozása sem volt képes valóságossá tenni a szakadást. A kommunistáknak előbb még tapasztalatokat kellett szerezniük az állampolgári és emberi megaláztatás állapotáról, amely azelőtt

a nem kommunisták « kiváltsága » volt. Meg kellett érteniük, miben is áll az « oszthatatlan szabadság », melyről oly gyakran hallottak ellenfeleiktől; rá kellett kényszerülniük arra, hogy megszeressék a névtelen szolidaritást és felfedezzék benne utolsó esélyüket arra, hogy helyet kapjanak egy útkereső mozgalomban.

A fenti gondolatok tagadhatatlanul kritikai jellegűek. Akik úgy gondolják, hogy e gondolatok nagyonis szándékosan, tehát igazságtalanul veszik célba a kommunista reformereket, elárulhatnák nekünk, ugyan ki mást kellett volna célba vennünk. Talán Brezsnyevet? Bírálni annyit jelent, mint szétoszlatni *a maradék demoralizáló illúziókat*, hogy legközelebb — ha ugyan lesz legközelebb — ne szalasszuk el lehetőségeinket. Egyébként pedig szóltunk 1968 néhány pozitív eredményéről is: a Prágai Tavasz megszületésében közreműködők közül sokan tettek szert egyfajta bölcsességre. De még túl korai hogy ennek az új bölcsességnek a magva kihajtsa a termékeny földben.

A kisebbség bölcsességét valójában végzetesen ellensúlyozza a társadalom egészének hanyatlása, amely a cseh nemzet történelmében soha nem látott méreteket ölt. A szovjeteknek szükségük van arra, hogy megőrizzék hegemóniájukat Csehszlovákiában, mégpedig bármilyen áron, akár úgy is, hogy teljesen demoralizált és tehetségtelen, mindenki által megvetett embereket használnak fel saját céljaikra. Ezeknek az embereknek pedig, ha meg akarják őrizni pozíciójukat, minden szinten támogatniuk kell a velük egyívásukat.

A társadalom nem nagyon állt ellen. A kapituláció keserű tapasztalata és talán a — természetesen változó mértékű — cinkosság titkos érzése megtette hatását. S az is, hogy a nemzet csalódott volt, úgy érezte, rászédtek. De nem érdemes igazolásokat keresnünk: a lehetséges magatartások közül a legkisebb erőfeszítéssel járó győzedelmeskedett, a cinizmus.

Elhallgattatták azokat, akikből kikerülhetett volna a nemzet morális elitje. A korrupció, mely nemcsak a gazdasági viszonyokban uralkodik, hanem minden téren, így a családi kapcsolatokban is, az ingyenélők megsokasodását eredményezi, s mivel könnyű sikereket látszanak aratni,

életmódjuk könnyen talál követőkre. Az ő soraikból toborzódik az új *Establishment*, mert ezeknek az embereknek megvannak az eszközeik arra, hogy korrupció útján célba jussanak. Az ő szalonjaik diktálják a hangnemet, az ő gyermekeik tanulhatnak az egyetemeken. Az ő « társadalmi igényeik » fogják meghatározni az anyagi és intellektuális termelés milyenségét az elkövetkező években, sőt a jövőben is. Korunk az ő kézjegyüket hordja majd magán.

És az elenyésző kisebbség, aki nem enged a csábításnak, talál majd magának hallgatóságot? Lesz hozzá elegendő ereje?

Mindenesetre a legközelebbi « újjáépítési folyamatnak » másképp kell majd lezajlania. Bizonyosan szükség lesz a gazdasági újjászervezésre, a politikai rendszer reformjára, a külfölddel fenntartott kapcsolatok felülvizsgálására, de *mindez nem lesz elegendő*. Ilyen értelemben is tanulni kell 1968-ból és soha nem szabad szem elől téveszteni azt a célt, melyet azidőtájt senki nem vett komolyan: a legközelebbi « újjáépítési folyamatnak » mindenek előtt *az általános erkölcs megújulását* kell megvalósítania. Ezen áll vagy bukik a sorsa.

A fenti szöveg zárófejezete egy Csehszlovákiában íródott könyvnek (« 1968. Kísérlet a történelmi összefüggések kritikai feltárására »). A szöveget a Párizsban megjelenő « Svedectvi » című cseh nyelvű folyóirat 1978/56. számából vettük át, s némileg rövidítettük.

Kik azok a disszidensek?

Grigorenko ukrán származású, régi párttag, tábornok a második világháborúban, utána a moszkvai katonai akadémia tanára, s az egyik első szovjet katonai kibernetikus szakember. 1963-ban ellenzéki mozgalom szervezéséért letartóztatják, lefokozzák, kizárják a pártból és bezárják a leningrádi börtön-ideggyógyintézetbe. 65-ben szabadul, a nyílt ellenállás harcosa lesz. A krími tatárok jogaiért száll síkra — hogy visszatérhessenek hazájukba, ahonnan Sztálin alatt deportálták őket — s ezért 69-ben újra letartóztatják. Öt évet tölt a csernyakovszki ideggyógyintézetben. Szabadulása után alapító tagja a moszkvai és ukrainai Helsinki-csoportnak. Beteg; 77 decemberében kiengedik az Egyesült Államokba, hogy megoperáltassa magát. 78 februárjában megfosztják szovjet állampolgárságától.

Az itt közölt szöveg részlet «Mindennapi életünk» című könyvéből; megjelent New Yorkban, 1977-ben.

Az ember soha nincs igazán egyedül; mindenkinek megvan a közeli baráti köre, amely lassanként kibővül mindazokkal, aki hasonló véleményen vannak: amikor két ember barátságot köt, nem pusztán egy személlyel növekszik a baráti körük, hanem az egész csoporttal, amely a másikat körülveszi. Az így összekötődött emberek kezdik biztosabban és nyugodtabban érezni magukat, gon-

dolataikat több határozottsággal fejezik ki, s több szilárdsággal védik meg. Egy év sem telt el az ideggyógyintézetből való szabadulásom után, s már nem éreztem magam kirekesztettnek. Tudtam, hogy léteznek emberek, akik támogatnak a nehéz percekben, segítenek a bajban. Minden újabb ismeretség mélyítette azt az érzést, hogy mindenütt vannak emberek, akik képesek megérteni és támogatni egymást.

Ezt a legerősebben a szamizdatban érzi át az ember. Már ez önmagában hallatlan gyönyörűség: olyan embereknek az írásait olvasni, akiket személyesen nem ismerünk, lemásolni és továbbadni azt, amit a legtöbbször becsülünk. Ráadásul könnyen lehet találkozni is azokkal a szerzőkkel, akiknek a műve tetszett, mert gyakran föl van tüntetve a név mellett a lakcím is. A szamizdat, a kollektív alkotás e remekműve, mindig bámulat tárgya volt és marad számomra. Miféle törvények igazgatják ezeknek a műveknek a sorsát? Miért, hogy egyesek hihetetlen gyorsasággal terjednek, eljutnak az ország minden tájára, más művek pedig elhalnak, mielőtt bármiféle pályát is befutottak volna? Ez a halál többnyire végleges, a szerző minden igyekezete ellenére, viszont az is megtörténik, hogy egy-egy ilyen mű egy idő múlva föltámad, s hosszú és sikeres karriert fut be.

A szamizdatnak köszönhetem baráti kapcsolataim kibővülését. 1967-ben írtam egy levelet « Az SZKP történetének kérdései » című folyóirat szerkesztőségének, amelyben megtámadtam az általuk közölt kritikát A.M. Nyekrics « 1941 június 22 » című könyvéről. Kimutattam, hogy ez a könyv, amely a háború kezdetét próbálja tisztázni, becsületes és az igazságnak megfelelő. Sőt, Nyekrics mondanóját kiegészítettem a saját, sokkal élesebb észrevételeimmel a nagy nemzeti honvédő háború kezdetére vonatkozóan. Azt hittem (micsoda naivitás), hogy sikerül megjelentetnem ezt a cikket. Ugyanakkor tudtam, hogy ha a cikkem átcsúszna a szamizdatba, ez pompás ürügyet nyújtana a lapnak a közlés visszautasítására. Hogy ezt elkerüljem, egyetlen barátomnak sem mutattam meg az írást. Eltelt egy hónap. A szerkesztő állandóan talált valamilyen ürügyet, hogy későbbre halassza a döntést:

mikor fogja leközölni a cikket. Kezdtém megérteni, hogy semmiféle esélyem sincs a publikálásra, de azért valahol még élt bennem egy csöpp remény. Szükségem volt tehát valakinek a véleményére a megjelenés esélyeit illetően. Erre a bizalmas szerepre Sz. P. Piszarev barátomat választottam, éppen mert tudtam, hogy nem ért egyet a szamizdattal.

Rábíztram tehát Szergej Petrovicsra a kéziratot két napra, s erősen hangsúlyoztam, hogy csak egyedül ő olvashatja el, oda ne adja senkinek, nehogy átcsússzon a szamizdatba. Két nap múltán Piszarev visszaadta a kéziratot, hosszasan dicsérte, majd hozzátette: « És nem csak én gondolom így; odaadtam egy közigazdásznak elolvasni. Azt mondta, hogy néhány oldal után úgy döntött, ez a dokumentum többet érdemel, mint egyszeri olvasást, s szeretne belőle egy példányt megőrizni. Le is gépelte az egészet tíz példányban, s adott nekem egyet belőle. » Elképedtem. « De Szergej Petrovics, mit kértem én magától? » Piszarev gondterhelten mentegetőzött. « Ó, Pjotr Grigorjevics, tökéletesen elfelejtettem. De ne nyugtalanodjék, nyomban indulok, összeszedem az összes példányt. » Néhány nap múlva telefonált, hogy ezt meg is tette. De két vagy három nappal telefonja után fölhívott Arzamasz nyugdíjazott ezredes. Miután összefoglalta cikkem tartalmát, megkérdezte, nem én vagyok-e a szerzője. Azóta a cikk bejárta a maga útját, a szamizdat révén elterjedt az egész országban, átkerült a « tamizdatba » (oroszl nyelvű külföldi kiadások), s lefordították több európai nyelvre. A németek találtak is neki egy jó címet: « Tarkónlövés ».

Ezután kapcsolataim köre villámgyorsan kibővült. Különböző csoportok kértek ismételtén, hogy beszéljek nekik a háború egyes eseményeiről. Négyyszer mentem el az egyetemre, szervezett hallgatóság előtt beszélni, ahol teljes csoportok jelentek meg, a pártsejt szervezőivel és a tanulmányi titkárokkal együtt. Különösképpen értékeltem azt a tényt, hogy mindenki értette az efféle összejövetelek tiltott jellegét, de mindannyian úgy tettünk, mint ha valamilyen szabályos dologról lenne szó. A magam részéről arra törekedtem, hogy ne hozzam bajba hallgatói-

mat. Tudva, hogy követnek, az előadásokra menet nagyon korán indultam el otthonról, s egészen bonyolult manővereket hajtottam végre, hogy lerázzam a követőket. De minden óvatosság ellenére eljutott a hatóságok fülébe a tábornok engedély nélküli előadásainak híre, s le kellett állnunk. Viszont egyre jobban szaporodtak a magánlakásokban tartott összejövetelek. Egy ilyen alkalommal ismerkedtem meg Pavel Litvinovval, aki a továbbiakban összehozott Larissza Bogorazzal, Natalja Gorbanevszkajával, Ludmilla Alekszejevával, Pjotr Jakirral, Ilja Gabajjal, Viktor Kraszinnal és másokkal.

Mindegyik kapcsolatomban más- és másféleképpen kezdődött.

Ivan Jakimovics Lettországból jött a feleségével, csakis azért, hogy ellenőrizze: vajon az olyan személyek, mint Pavel Litvinov, Pjotr Jakir és Pjotr Grigorenko, valóban hús-vér emberek-e, vagy netán a burzsoá propaganda képzeletének gyümölcsei. Iván és Irina kapcsolata velem (akárcsak Pavel Litvinovval), meleg barátsággá fejlődött.

Genrik Ovanesszovics Altunjan azért jött Moszkvába — idézem a bizottság határozatát, amely a későbbiekben kizárta a pártból —, « hogy kapcsolatot teremtsen, 13 harkovi rágalmazó felbujtására, Pjotr Jakirral, a Jakir-hadsereg parancsnokának fiával és Grigorenko ex-tábornokkal ». A feleségem meg én közeli jó barátságba kerülünk Genrikkel, Vladiszlav Nedoborával, Szofja Karaszikkal és más harkovi « rágalmazókkal ».

Tatjana Hodorovics tíz nappal a második letartóztatásom előtt keresett föl (1969 május 1. előestéjén). Azt mondta: « Négy gyermekem van, de nem tudok tovább hallgatni. Mondja meg nekem, mit tehetek. » Azt válaszoltam: « Tatjana Szergejevna, nincs nekünk afféle szervezetünk, amely új tagokat vesz föl és kiosztja a feladatokat. Ugyanolyanok vagyunk, mint maga: emberek, akik nem hallgathatnak tovább. És nem hallgatunk. Csak tartsa velünk a kapcsolatot, és ha valami mondanivalója van, mondja el, bármiféle engedélykérés nélkül. Viszont, ha volna egy kis ideje mostanában, kérnénk magától valamit. Lettországból letartóztatták Iván Jakimovicsot. Felesége, a három gyermek, meg beteg édesanyja jövedelem

nélkül maradtak. Összegyűjtöttünk egy kis pénzt; arra kérném magát, vigye el ezt az összeget Irinának. Itt a címe. Beszélgesse el vele, tartsa benne kicsit a lelket. És igyekezzék megtudni tőle, miképpen tervezi a család jövőjét, s hogyan tudnánk rajtuk segíteni. Majd ha visszajön, meséljen el nekünk mindent, s együtt kitaláljuk, mit tehetünk. »

Tatjana Szergejevna, az ünnepnapokat kihasználva, mindjárt el is utazott, s akkor még nem tudtuk, hogy öt évig nem fogunk találkozni. Május 4-én jött vissza; én 2-án elutaztam Taskentbe, ahol 7-én letartóztattak.

Tatjana Szergejevna, aki energikus, határozott és okos asszony, nem kérdezte többé, mi a feladata. Munkához látott, a saját feje szerint, s nemsokára a legismertebb disszidensek között találta magát. A kórházból való kijövelelem után nagyon megörültem neki. Kapcsolatunk meleggé és barátiává vált.

Megint csak más módon érkezett családomba két tudós, Grigorij Podjapolszkij fizikus és felesége, Marja Petrenko geológus. Úgy léptek be az életünkbe, hogy szinte észre se vettük; mintha mindig is jelen lettek volna. Lehetetlen volt nem bámulattal nézni erre a párra, nem csodálni egymás iránti szeretetüket, emberségüket. Nem volt könnyű életük. Grisa béna nagynénjét, Mása beteg édesanyját, meg annak nővérét gondozták. Mindannyian együtt laktak, a jóindulat és a megértés békessége uralkodott házukban, a lelkem megnyugodott náluk. A család három egészséges tagja — Grisa, Mása és lányuk, Nadja — foglalkozott a többiekkel, kölcsönösen segítettek és helyettesítették egymást. Ezenfelül Grisa verseket költött, írta az emlékiratait, és, ami a legfontosabb volt számára, részt vett Szaharov oldalán az emberi jogok védelmének munkájában, segítette a börtönben lévőket és családtagjaikat. Mása mindig mellette állt, segítségre készen.

Grisa ma nincs többé. Nagynénje, aki olyan jól tartotta magát, szintén meghalt. Ki tudja, talán a bánat, hogy nem láthatja többé unokaöccsét, siettette halálát. Csakhogy ezt nem mondhatta el, a nyelve már nem engedelmességedett. Baj és szomorúság szakadt a családra. Hogyan is lehetne nem elszomorodni, amikor egy olyan ember,

mint Grisa, halott? Az én családomat is, amely ezeket a nehéz esztendőket abban a biztonságban élte meg, hogy mindig maga mellett tudhatja Grisát, Mását, a lányukat s öreg, beteg rokonaikat, mélységesen elszomorította ez a haláleset. Legyenek ezek a sorok, mint egy gyászbeszéd, a végső búcsú szavai Grisától — G. Sz. Podjapolszkijtől.

Talán meg vagy lepődve, kedves olvasó? Belefogtam, hogy elmondjam neked, kik azok a disszidensek, és íme: a barátaimról mesélek. De ne csodálkozz. Én magam sem tudom, kik azok a disszidensek. Szokás valahogyan elnevezni azokat az embereket, akiket azonos ügy köt össze. Ezért találták ki ránk ezt a nevet. Hívhatnánk mi önmagunkat másképpen, de éppenséggel ez az, ami lehetetlen. Mert nem vagyunk szervezet, s holmi névadás ellenkeznék a természetünkkel. Egészen egyszerűen csak olyan emberek vagyunk, akik nem fogadják el, hogy lehetséges mást írni és mást mondani. Meg vagyunk győződve arról, hogy ha már létezik az alkotmány, akkor jogunk van arra, hogy szellemében cselekedjünk, külön fölhatalmazás nélkül. És ha egy ország nemzetközi szerződéseket ír alá, belső törvényei meg kell hogy feleljenek ezeknek a meg egyezéseknek. Meggyőződésünk, hogy a hazugság és a hipokrizis elfogadhatatlan egy ország kül- és belpolitikájában, s hogy tilos bűnözőnek tekinteni valakit, aki nem követt el bűncselekményt.

S a legfontosabb: meg vagyunk győződve arról, hogy minden ember szabadon alakíthatja ki véleményét, s teljes joga terjeszteni nézeteit, amint hogy megismerni is a másokét; azaz általánosságban: az ember szabad joga információt cserélni.

A szellem függetlensége, tolerancia mások véleménye iránt: ez az, ami összeköti ezeket az embereket, akik a barátaim, s akiket disszidenseknek hívnak. Azok az emberek, akik szívesen töltik együtt szabadidejüket, találkoznak és csoportokat vagy társaságokat alkotnak — hívjátok úgy őket, ahogy jónak látjátok. Így születnek a baráti kapcsolatok, sőt, nem ritkán a családiak is. S lassanként az emberek megszabadulnak attól az érzéstől, hogy sebezhetőek és tehetetlenek az állam bürokratikus gépezete előtt. Az ilyen csoportok találkoznak más ha-

sonló csoportokkal, s egymásba fonódnak, akár az ADN molekulák láncá. Azután egyre növekednek, behálózzák az egész várost, más városokat is, be az egész országot. Így fognak össze bennünket a baráti kapcsolatok olyan emberekkel is, akik Távol-Keleten vagy Kolimában laknak.

1969-es letartóztatásom előtt szoros kapcsolatot tartottam Anatolij Jakobsonnal, Szergej Kovalevvel, Pjotr Jakirral, Pavel Litvinovval, Larissza Bogorazzal, Juliusz Teleszinnel s még másokkal, akiket fölösleges lenne itt megneveznem. De ismeretségi köröm — mindazok, akikkel, ha csak időnként is, de kapcsolatban álltam — jóval tágasabb volt. S akadtak mások is, ezen a körön kívül, akiket nem ismertem, de akik ismertek engem. Végül voltak olyanok, akikhez kizárólag a szamizdat és az « Aktuális események krónikája » révén kapcsolódtam. Ez utóbbi igazán zseniális telitalálat, névtelen kezdeményezés eredménye. Föl sem vetem a kérdést, ki indította útjára az ötletet. Ma még Viktor Kraszín is magának tulajdonítja a Krónika apaságát. Ha fölidézzük, mennyi beszélgetés folyt egy efféle kiadvány szükségességéről, számos « apát » lehetne találni. Az én körömben, s ez volt a Kraszíné is, nem egyszer fölmerült a kérdés. De az első számot Natalja Gorbanevszkaja valósította meg, ő egyedül. S ő folytatta a munkát, legalábbis letartóztatásomig, és, jólértesült emberek szerint, egészen a 9. számig. Így hát ő volt a lelke. De, anélkül, hogy a részletekbe belevesznénk, nyugodtan állíthatjuk, hogy egy névtelenek által létrehozott, örökéletű kiadványról van szó. S hogy ezek a névtelenek: valódi hősök. Őket keresi a KGB a legmakacsabbul. És amikor megtalálja őket, vagy azt hiszi, hogy megtalálta, különösen kegyetlenül bánik el velük. Szergej Kovalevet azért ítélték el, mert a Krónika szerzőjének tartották. A Krónika olvasóinak és levelezőinek köre különlegesen széles. Nem pusztán az ismert disszidensekből áll, akik Szaharov, Orlov és Turcsin körül csoportosulnak. S ezért van, hogy a megüresedett helyek olyan hamar betelnek. Orlov, Ginzburg, Rügyenko és Tikhij letartóztatásának híre még alig terjedt el, máris egy csomó önkéntes jelentkezett, hogy beálljon a helyükre.

A szovjet sajtó úgy beszél a disszidensekről, mint

olyan egyének szálnalmas kis csoportjáról, akik csak önmagukat képviselik. De éppen ebben van a disszidencia ereje. Mert ezeknek az embereknek egyáltalán nem áll szándékukban bárki mást képviselni, mint önmagukat. Ha csoportosulnak, azért teszik, hogy megvédjék saját jogaikat: egyénnek lenni; s tovább védik ezt a táborokban és börtönökben. Sokkal többen vannak, mint ahogy az újságírók állítják. Utolsó letartóztatásomig eléggé peszsimista voltam, ami a létszámunkat illeti, és mialatt bezárva tartottak a speciális ideggyógyintézetben, úgy számoltam, hogy az utóbbi évek letartóztatásaival, az emigrációkkal és a sok ismert disszidensnek az országból való kizárásával az emberi jogokat védelmező mozgalmunk nem áll valami jól. Elképzelhetik hát meglepetésemet, amikor, öt évvel később, erősebbnek és határozottabbnak találtam, mint valaha, sőt, azt mondhatnám: megtisztult és még egészségesebbé vált.

Mozgalmunk olyan férfiakból és nőkből áll, akik nem akarnak elszemélytelenedni és védtelenül maradni a kegyetlen bürokratikus államgépezet előtt. Ezért a legfőbb feladat a jogok védelme. Mindaddig, amíg az egyén védelmét igazságos, legalitáson alapuló rend nem biztosítja, a mozgalom szétrombolhatatlan marad. Egyedül egy sztálini típusú terror (1937) járhatna a végére, de a szovjet bürokratikus apparátus túlságosan előregedett ahhoz, hogy erre képes legyen. Meg azután félnének is, annál is inkább, mert egy igazán vad terror válogatás nélkül mindenkire lecsapna: megtörténhetne, hogy a politbüro tagjainak a feje, sőt magáé a főtitkáré is lehullik a nagy tisztogatásban. (...)

A Pravda azt állítja, hogy a burzsoá propaganda a disszidensekről szólva « egy bizonyos belső ellenállás látzatát kelti ». Hát nem! nem ellenállásról van szó, hanem hatalmas és egyre növekvő népi haragról. Igaz, hogy a mozgalom nem szervezett, s ezért ereje inkább erkölcsi, mint fizikai. De még így is kétséges, hogy a kormány olyan eljárásokhoz folyamodna-e, amilyent Novocserkaszkban kísérelt meg 1962. július 2-án.* Ha újra munkás-

* A nyomor ellen föllázadt lakosság véres mézszárlása.

lázadás törne ki, a kormány kénytelen lenne szavakkal, és nem fegyverekkel tisztázni az ügyet. A hatóságok tudják ezt és haragszanak is érte. Nincs olyan szitok, amit az újságok ne használnának a disszidensek ellen. De így beszélnek-e a « renegátokkal », « egy jelentéktelen csoporttal », « amely nem jelent semmiféle veszélyt »? (...) A sajtóban terjesztett rágalmaknak nagyon is pontos céljuk van: félrevezetni a szovjet közvéleményt, meggyőzni a rosszul informált dolgozókat, hogy távirányított ellenséges erők garázdálkodnak az országban. A közönséges állampolgárok soha nem tudják meg az igazságot a disszidens-perekről. A mozgalom résztvevői nem hágták soha át a törvényeket. Különben többnyire nincsenek is akciók, kivéve, ha valakit ok nélkül elítélnék. Ebben az esetben a barátok a per helyszínére mennek, s ott várakoznak szomorúan a per végéig. A tárgyalóterembe nem léphetnek be, sőt, bármilyen ürügy jó a hatóságoknak, hogy rájuk támadjanak, bevigyék őket a kapitányságra, s elítélik 15 nap börtönre « huligánságért ». S ha a későbbiekben a disszidensek megjelentetnek egy igaz jegyzőkönyvet a perről, a hatóságok azt is bűncselekménynek tekintik...

Szemem előtt arcok úsznak el — emberek arca, akik szívemnek kedvesek. Egyesek nincsenek többé, mások messze kerültek, s megint mások ma is ugyanazon a nehéz úton haladnak, amelyen elkötelezték magukat. S közöttük a hozzám legközelebb állók, akik nélkül nem lennék az, aki vagyok: Zinaida Mihajlovna Grigorenko (született Jegorova) és fiunk, Andrej. Zinajda Mihajlovna volt az, aki elsőnek ingatta meg sztálini világszemléletemet. A 30-as években elveszítette bátyját: agyonlőtték Távól-Keleten; férjét, a Vörös Intézet professzorát a kiképzés alatt ölték meg; nővére táborban halt meg, apósát Sztálin hóhérai végezték ki. Ő maga is megismerte a vizsgálati fogságot azokban az években. Mindez nem volt hiábavaló tapasztalat. Nem tartozott azok közé, akik véletlenül megúszva a poklot, azt állítják, hogy az ártatlankat kiengedik. S nem lévén a magamfajta szenvedélyes alkat, tudott általánosítani, s a valóság tényeiből levonta a következtetéseket. Nagyon óvatosan, sok tapintattal, kezdte nekem is fölnyitni a szemem.

Ugyanakkor örködött azon, hogy megmaradjon kapcsolatomban az egyszerű emberekkel. Régi bolsevik lánya, munkás-környezetből jött, mindig kereste az egyszerű, de gondolkodó emberek barátságát. Természetesen az ő barátai az én barátaim is lettek. Többen közülük még azokban a rémületes években is meg tudták őrizni tisztánlátásukat. Lassan-lassan én is megtanultam realizmusukat.

A katonaság elég különös környezet, s a hatalom mindent megtesz, hogy még jobban izolálja. Ha a feleségem révén nem nyílt volna rálátásom a világra, soha nem lettem volna képes a környezetemtől eltérő véleményt alkotni... (...)

Akik rendszeresen hallgatják az orosz nyelvű idegen rádióadásokat, megszoktak néhány közismert nevet. Szerettem volna itt megmutatni, hogy végtelenül nagyobb azoknak az embereknek a száma, akik áldozatkészen küzdenek az emberi jogokért. És ők alkotják a mozgalom igazi erejét. A hírnév gyakran a véletlen szülötte, kis ügyeket is magasba emelhet, de a társadalmi szükségszerűséget a résztvevők együttesének cselekedetei tükrözik. Mindegyikük személyiség, noha kevesen ismertek közülük. Sokan úgy élik le az életüket, hogy nem is lesznek azok, pedig minden erejüket és tehetségüket az emberi jogok védelmének ügyébe fektették. És a családjuk úgyszintén. Még a mi disszidens köreinkben is: ismerjük Ginzburgot, Mikola Rügyenkót és másokat, de mit tudunk feleségükről? A családomról beszélve, föl akartam hívni a figyelmet általában a disszidensek családjára: gyakran ugyanolyan szenvedéseket és sanyargatásokat kell elviselniük, mint azoknak, akik táborkban, börtönökben és zárt intézetekben sínylődnek. Napjainkban feleségek, anyák és gyerekek kezdik megismerni ugyanazt a sorsot, mint mi, szeretteik szenvedésein át, a megtorlások által, amelyeknek ők maguk az áldozatai. Segítsétek őket. Barátaimról beszéltem nektek: kérlek benneteket, segítsétek, támogassátok őket, terjesszétek küzdelmük hírét.

Európai napló – I

Egy Romániában élő magyar
politikai gondolkodó feljegyzései
az 1978-as esztendőből

Európai napló

Az alábbi írás egy napjainkban íródó — s a maga nemében egyedülálló — politikai napló hosszabb, összefüggő részlete. A napló szerzője Romániában élő magyar politikai gondolkodó. Fejtegetéseiből ítélhetően a fiatalabb korosztályhoz tartozik. Naplója, néhány más írással együtt, Romániából érkezett Párizsba s ott rövidesen francia nyelven is meg fog jelenni. Ebben a formában a szöveg első ízben kerül közlésre. Tudomásunk szerint még kéziratban sem forgott sehol.

Ami e fejtegetéseket egyedülállóvá teszi, az a szerző látószöge és érdeklődési köre. Bíró * Péter Romániában él, magyarul töpreng és Európát tekint hazájának. Elsősorban Kelet-Európát — melynek mozgásával azonosul —, de érzi, hogy Európa két felének sorsa szorosán összefonódik, s figyelme ezért kiterjed azokra a nyugati szellemi-politikai fejleményekre — ideértve az eurokommunizmust is —, amelyek a szovjet rend alakulására visszahatnak.

A napló voltaképpeni tartalma: a polgári (« civil ») öntudat fejlődése és a demokrácia kilátásai Kelet-Európában. A szerző újból és újból lát-leletet vesz fel a totális rendszer állapotáról, s keresi azt, ami a kelet-európai társadalmak mélyén érlelődik. Némely ponton a napló szinte széttöri saját kereteit s egy önálló politikai teória alapköveit rakja le.

Nehéz volna alkalmasabb szöveggel dokumentálni a kelet-európai sorsközösséget, mint e Romániában élő magyar gondolkodó összehasonlító krónikájával. Hadd szögezzük azonban le — e megjegyzés nemcsak az itt közzétett szövegre vonatkozik — hogy a *Magyar Füzetek* részéről a közlés nem jelent feltétlen egyetértést.

Bíró * Péter naplójának közlését következő számban folytatjuk. Az itt közölt részletektől eltérően a naplójegyzetek következő sorozata elsősorban Románia belső állapotát, s ezen belül a kisebbségek helyzetét tárgyalja.

A birtokunkban lévő naplórészleteken — terjedelmi okokból — kisebb-nagyobb rövidítéseket kellett ejtenünk, amelyek azonban a szerző gondolatmenetét csorbíthatatlanul hagyják. A szerző által idézett olasz, francia, angol, stb. szövegeket magyarra ültettük át.

1978. febr. 10.

Peter Nichols írja február 2-i római jelentésében, hogy ottani kommunista források szerint a szovjet vezetőség « a politikai tespedés és bénultság » egyfajta állapotában van. Ez nemcsak a nyugati kommunisták autonómiáját erősíti, hanem az eurokommunisták kelet-európai hatását is. Berlinguer a központi bizottság előtt tartott beszédében először utal világosan erre: « *A nyugat-európai munkásmozgalomra most az a feladat (is) vár, hogy érdemlegesen hozzájáruljon a létező szocialista társadalmak minőségi megújulásához a demokrácia irányában.* » Ez a létező szocializmusból a pluralizmusba való közvetlen átmenet stratégiája, amelyben nagyon bíznak az olaszok (...). Az olasz kommunisták (akárcsak a volt kelet-európai sztalinisták és a volt újbalosok jórésze is) csak azért

hihetnek a közvetlen átmenet, a közvetlen demokratizálódás sikerében, mert nem hajlandók tudomásul venni, hogy a létező szocialista társadalmak igenis totalitárius rendszerek. Ha ezzel tisztában volnának, nyilván nem hinnék azt, hogy csupán mennyiségi kérdésről van szó (létező szocializmus = szocializmus mínusz demokrácia), hanem belátnák, hogy az a bizonyos negatívum tulajdonképpen a rendszer pozitív lényege, minőségi jegye.

febr. 15.

Alapvető, áthidalhatatlannak tűnő ellentétek az olasz és a francia kommunisták között, a szociáldemokratákhoz való viszony kérdésében. Miközben az *Unità* (II.9.) első oldalon ismerteti a kommunisták felé nyitó Horst Ehmke (a német szociáldemokrata párt igazgatóságának tagja) tanulmányát az eurokommunizmusról, az *Humanité* (II.4.) rendkívül ellenséges hangon ismerteti és kommentálja a Mitterand-Brandt találkozót.

Ehmke tanulmányában (amely tulajdonképpen előszó Heinz Timmermann eurokommunizmusról szóló könyvéhez) leszögezi, hogy « *a szociáldemokraták csak örömmel köszönthetik, hogy azok az erők, melyeket a hidegháború az egyes blokkokon belül befagyasztott, most ismét rugalmasabbá válnak* ». A német szociáldemokraták tehát változónak és megváltoztathatónak tartják a 2. világháború után *mindkét Európában* kialakult belpolitikai status quót. Az erjedés mindkét oldalon tapasztalható, de a dolgok természetéből fakad, hogy először Nyugat-Európában válik politikai tényezővé. Ehmke eléggé megalapozottnak látja az eurokommunisták függetlenségét a Szovjetuniótól, valamint elkötelezettségüket a demokráciával szemben, hogy kijelentse: « *a szociáldemokraták nem fognak egyetlen olyan lépést sem tenni, amely megakadályozná az eurokommunista pártok részvételével történő kormány-alakulást* », annál is kevésbé, mert a pártok esetleges « uralkodó szerepét » teljesen kizártnak tartja. De ennél a pillanatnyi helyzetre vonatkozó állásfoglalásnál még fontosabb az, amit az eljövendő szövetségi

politikáról mond, mindenekelőtt az európai parlament keretében (és elsősorban gazdaságpolitikai kérdésekben, bár itt csak az olasz pártot tekintheti partnernek, lévén hogy az vállalja a gazdasági megszorítások politikáját). Ezzel a szövetségi politikával szerinte csak a letűnt dél-európai diktatúrák alternatívája állítható szembe. Az a tény, hogy egy ilyen alternatíva ma teljesen irreálisnak tűnik (még Olaszországban is), bizonyítja, hogy Nyugat-Európa az elmúlt 30 év alatt képessé vált arra, hogy saját (jobboldali) konzervatív radikalizmusát belülről fel-lazítsa, politikai-hatalmi szerepét a minimálisra csök-kentse. Csakis ilyen körülmények között merülhet fel egyáltalán a lehetősége annak, hogy — mint Ehmke megfogalmazza — *« eljőjön az a nap, amikor ismét át-hidalhatóvá válik a munkásmozgalom történelmi ketté-szakadottsága Nyugat-Európában. Ez a megosztottság — emlékeztet Ehmke — érdemlegesen hozzájárult ahhoz, hogy a fasiszta pártok kezükbe kaparintsák a hatalmat egyes európai országokban. »* Ezt a potenciális politikai szövetséget feltehetően nem fogja megakadályozni (sőt, inkább elmélyítheti) a konzervatívok, illetve keresztény-demokraták esetleges kormányra kerülése Angliában és Németországban. Ennek az egységnek, vagy legalábbis politikai szövetségnek a helyreállításától függ, hogy élet-képes és fejlődőképes marad-e a pluralizmus Nyugat-Európában. A kelet-európai pluralizmusnak pedig csak úgy lehetnek valóban történelmi esélyei, ha Nyugat-Euró-pa a maga egészében, tehát Dél-Európát, pontosabban « latin-Európát » is beleértve el tud jutni a politikai demokráciától (annak alapelveit megőrizve) a szociális demokráciáig.

Az olaszokkal ellentétben a francia KP egész taktikája és stratégiája — pillanatnyilag legalábbis — éppen ennek a perspektívának minden eszközzel való obstrukcióját, aka-dályozását célozza. Ezt bizonyítja, hogy a francia kom-munisták számára a Lisszabonban, Bonnban és London-ban hatalmon lévő szociáldemokraták a legveszedelme-sebb ellenfelek (mintha a 30-as évek óta semmi sem történt volna Európában!), hogy az *Humanité* vezércikk-ben szögezi le: *« François Mitterand nagyon jól tudja,*

hogy a német szociáldemokrata párttal való megállapodásai abszolút ellentétben állnak a (francia baloldal) közös programjával ». Ez a lehető legkorlátoltabb « vagy-vagy » politikája. És ezek után még csodálkoznak azon, hogy az oroszok olyan jól megértik őket.

*

Heller Ágnes válaszol azoknak a bírálóknak (Unità, II.9.), akik szerint elmenetele tulajdonképpen megfutamodás egy olyan harc előtt, amely éppen hogy elkezdődött: « *úgy vélem, hogy itt Kelet-Európában a küzdelem sokáig tarthat, három év bizony semmit sem számít* ». Abban igaza van, hogy « a jobb Kelet-Európáért folytatott küzdelemnek » különböző formái lehetnek, sőt valószínű, hogy az külföldön mindenképpen határozottabb formákat ölthet, már ami az elméleti kérdéseket illeti. Az viszont meglepő, hogy semmit sem vár az elkövetkező három évtől. Az ő abszolút radikalizmusuk szempontjából nyilván semmi sem fog változni; (...) de ha nem a « kedély radikalizmusának » vagy « az emberi nem értékeinek », hanem a pluralista demokrácia kelet-európai megteremtésének szempontjából szemléli a történelmet, ha valóban úgy hiszi, hogy « éppen azért lehet jövő is », mert « van "itt" és "most", akkor lehetetlen, hogy ne ismerné fel: éppen ez a három év döntő, az « egyetlen » Európa egész eljövendő történelmét meghatározó módon döntő három év lehet.

*

Csehszlovákiában gazdasági reformmal kísérleteznek (a reform egyelőre csak 300, többnyire exportra dolgozó vállalatra terjed ki). 68-at ugyancsak ilyen részlet-reformok készítették elő, azok mélyítették el a Novotny-rendszer válságát. Ezt a mostanit összefüggésbe hozhatjuk-e azzal, hogy az olasz kommunisták a 70 óta tartó immobilitás végét jósolják Csehszlovákiában? Nem valószínű,

hogy bármilyen irányú változás történjék Csehszlovákiában Brezsnyev lelépése előtt; s ez után' is inkább Bilákék, nem pedig a cseh technokraták kerülnek Husák helyére.

febr. 16.

Michnik¹ előadást tartott egy krakkói magánlakásban. Feltörték az ajtót, « *ahol is valami ötven diákot találtak. Húsz egyenruhás rendőr előbb azzal kísérletezett, hogy a résztvevőket egyenként tegye ki a lakásból, majd könnygázbombákat hajított be. Az ablakban csoportosulva a diákok a nemzeti himnuszt énekelték, sőt egy ősrégi szocialista indulót is.* » A diákok nem hagyták, hogy Michniket elvigyék, az előadást megtartották egy másik helyen. Másnap az állomáson letartóztatták, majd elengedték.

Lengyelország lassan eljut a katonai diktatúrák színvonalára: az elvi és hatalmi impotenciát a konkrét megnyilvánulások elleni nyers erőszakkal kompenzálják. Már nem képesek arra, hogy az ilyesmit eleve lehetetlenné tegyék, s így ők maguk fokozzák az ellenállást és erősítik annak szervezettségét. Ennek újabb jele, hogy a lengyel Tudományos Akadémia elnökének hivatalosan « bejelentették », hogy megalakult a « felsőbb tudományos tanfolyamok Egyesülete ». Ennek 58 alapító tagja van; az elnevezés az első világháború előtt, a cári uralom idején működő szabadegyetemé. Ez mindennél többet mond. A lengyel ellenállás egész Kelet-Európában egyedülálló módon egybe tudja kapcsolni a társadalmi és a nemzeti követeléseket. Pontosabban: a nemzeti érzés nem gyengíti, hanem éppenséggel erősíti a társadalmi követeléseket. Nagyrészt ezzel magyarázható, hogy a rendszert lazító pluralizáló törekvéseket nem tudják elszigetelni és nem merik elfojtani.

*

¹ Michnik (Adam): az új lengyel ellenzék egyik vezéregyénisége. Politikai tanulmányainak egyike olvasható a *Magyar Füzetek* 1. számában.

A román lapok napok óta fő helyen foglalkoznak a 33-as munkásharcokkal. Nyilván azért, hogy kiemeljék: a munkásosztály ma vezető osztály, « *a gazdasági és politikai hatalom birtokosa, az egész néppel együtt* ». Mármost, ha egyszer a politikai és gazdasági hatalom birtokosa, hogyan lehet « tovább szélesíteni » közvetlen részvételét « a vezetésben, minden területen »? Csak úgy mellékesen említik meg az Országos Konferencia nemrég hozott határozatait, « amelyek arra hivatottak, hogy biztosítsák a munkások még nagyobb mérvű részvételét a különféle állami és tömegszervezetekben ». Vagyis az egész néppel együtt gyakorolt hatalom a pártkonferencia határozatai révén fokozódó részvétellé válik a hatalomban! Mintha más kontinensen volna ez az ország. Ez nyilván azért van így, mert itt az ideológia és vele együtt az egynemű, monolitikus hatalom öntörvényűsége sokkal hangsúlyozottabb, mint például Lengyelországban. (...) Itt maga az ideológia (az ideológiai kampányok jól adagolt sorozata) a gyakorlat, vagy legalábbis a gyakorlat kvintesszenciája. Ezért rajta *kívül* a legiszonyosabban ideológiamentes pőreség van, a legközönségesebb és legközvetlenebb — ugyanakkor atomizálódott — érdekek szférája. Itt előbb az érdekek ideológia alatti kohéziója jön létre, ennek minden következményével, míg Lengyelországban ideologikus, vagyis politikai, mindenekelőtt szociálpolitikai terminusokban (követelésekben) megfogalmazódó érdek-kohézió van kialakulóban.

febr. 17.

Amendola most megjelent interjú-kötetében (*Il rinnovamento del PCI*) beszél a Secchia ügyről.²

² Secchia: az olasz KP éléről 1954-ben eltávolított vezető, az akkoriban kezdeményezett új vonal ellenzője.

Egy diktatorikusan megszervezett pártban a változás is csak diktatorikus lehet. Tényleges változásról tehát csak akkor lehet beszélni, ha a párt belső hatalmi felépítése is megváltozik. Addig a mégoly radikálisnak tűnő elvi-politikai evolúció is csak felületi és főként visszafordítható marad. Egyébként a kommunista pártok identitása nem a Marxra vagy Leninre, mint teoretikusra való hivatkozásban, hanem a sajátos szervezettségben jelölhető meg. Ez a szervezettség és az annak mintájára megszerkesztett társadalom-modell az igazi kommunista « forrás ». Igazi összefüggés nem Marx és Lenin explicit elmélete, illetve ideológiája és a kommunista pártok politikai programja között mutatható ki, hanem Marxnak és Leninnek a közép- és kelet-európai egynemű, « szubsztanciális », a hatalmi viszonyokat ténylegesen megragadó elméleti és politikai gyakorlata, valamint a kommunista pártok ugyanilyen jellegű elméleti és politikai gyakorlata között. A hatalom, az egynemű, totalitárius, a pluralizmust, a megosztottságot nem ismerő hatalom tudatos gyakorlata — ez a marxista, illetve leninista kommunizmus lényege. (...) Mármint ez a hatalmi gyakorlat csak úgy maradhat fenn, ha teljes egészében szemben áll a pluralisztikus hatalmi megosztottsággal, pontosabban, ha kívül helyezi magát azon. Ezért abban a pillanatban, ahogy egy kommunista párt elfogadja és gyakorolja a pluralizmust, minden « antikapitalizmusa » és « marxizmusa » ellenére gyakorlatilag antimarxistává és « polgárrivá », vagyis reformistává változott.

febr. 18.

Vita a modenai Istituto di Economia-ban Marx érték-elméletéről (*Rinascita*, 78/6). Az olasz kommunisták egyre többet emlegetik a marxizmus válságát. Természetesen anélkül, hogy a marxizmus valódi problematikájával és problematikusságával tisztában volnának. Ez kiderül egyébként a modenai találkozóból is, ahol a marxi érték-elméletet ugyan érvénytelennek minősítik, de mindent elkövetnek, hogy megőrizték Marx kizsákmányolás- és

elidegenedés-elméletét, és Marx antikapitalizmusát is minden kritika nélkül veszik át és viszik tovább, anélkül, hogy felvetnék a kérdést, vajon a marxizmus kapitalizmus-fogalma annak a nyugati gazdasági-társadalmi valóságnak a kifejeződése-e, amelyben élnek. Mégcsak fel sem villan bennük annak a lehetősége, hogy Marx « kapitalizmusa » esetleg egy teljesen reduktív, hatalmi-gazdasági modell, amely a polgári (civil) társadalom inherens megosztottságát nem veszi észre, nem ismeri el, s hogy e modell gyakorlata csak a polgári társadalom felszámolására vagy lehetetlenné tételére alkalmas, nem pedig belülről való továbbfejlesztésére. De tulajdonképpen még szerencsájüknek mondható, hogy a marxizmust anélkül fogják elhagyni, hogy igazi — hatalmi — lényegét megérték. E megértés privilégiuma vitathatatlanul Kelet-Európáé.

*

Részlet Ceaușescu tegnapelőtti beszédéből: « *Gazdasági pénzügyi mechanizmusunk teljes átszervezését kívánjuk végrehajtani... Valamennyi gazdasági egységnek saját költségvetéssel kell rendelkeznie, költségeit saját pénzalapjából kell fedeznie. (...) bizonyos egységeknek a bankrendszeren keresztül hiteleket is fogunk nyújtani, de magától értetődik, hogy ez az illető vállalat jövedelmeinek bizonyos csökkenését vonja majd maga után. (...) Minél hamarabb mondjunk le a globális termelés fogalmáról, mint a termelés és a jövedelemkiszámítás alapvető mutatójáról, s térjünk át a nettó termelésre..., az újonnan létrehozott értékre. (...) Az a szándékunk, hogy még ennek az évharmadnak a végén áttérünk az új mutatóra.* » Ennek megfelelően átalakul a bérezés, a szociális juttatások egész rendszere, stb.

Mindezt csak úgy mellékesen jelenti be. Nyilván közbejöhett valami a tavaly őszi Konferencia (ahol minderről egy szó sem esett) és a legutóbbi végrehajtó bizottsági ülés között, ami gyors és az itteni viszonyok között radikális változtatásokat tett szükségessé. Érdekes összefüggés a cseh reformkísérletekkel (bár ott nincs szó

általános jellegű intézkedésekről). Ha ezt az új mechanizmust tényleg bevezetik, ennek lényeges következményei lesznek.

febr. 20

A lengyel ellenzék dokumentumai alapján világos, hogy Hellerék mostani elmenetele³ igenis megfutamodás. Nem feltétlenül fizikai értelemben, vagyis elsősorban nem egyszerűen azért, mert elhagyták az országot. Ez csak külső tünete a tulajdonképpeni elvi és politikai « megfutamodásnak ». Kelet-Európában ma már nem lehet olyan következetes ellenzéki programot megfogalmazni, amely — ha nem is korlátozódik csupán erre — de legalább né tartalmazná a polgári (civil) demokrácia, a demokrácia teljes intézményrendszerének, a hatalmi-politikai, gazdasági, szociális és kulturális pluralizmusnak a követelését. Hellerék tulajdonképpen doktrinér, abszolutisztikus forradalmiságuk vereségének a tudomásul vétele elől futamodtak meg. Ez egyúttal általában a magyar marxizmusnak a veresége, hiszen ők jelentették ennek a (nemzetközi) kommunista mozgalommal nyíltabb vagy rejtettebb, áttételesebb kapcsolatban álló irányzatnak az utolsó aktív, alkotó szárnyát. Elmenetelükkel végképp megfosztották a még szellemileg aktív marxizmust attól, hogy az ország politikai kultúrájának részévé váljon, megfosztották attól az önbírálattól, amely némely elvi

³ Külföldi meghívásoknak eleget téve, Heller Ágnes és más nevesebb Lukács-tanítványok (Vajda Mihály, Márkus György, Fehér Ferenc) 1977 végén elhagyták Magyarországot; magyar állampolgárságukat azonban megtartották, s a magyar kultúrhatóságok több ízben kijelentették, hogy visszatérésüknek elvben nincsen akadálya. (Gyakorlati akadályt képez viszont az, hogy évek óta egyikük sem foglalhatott el képesítésének megfelelő állást, nevezetesen az egyetemen.) — *A szerk. megjegyzése.*

következetlenség árán ugyan, de még mindig alkalmassá tehetné volna ezt az irányzatot arra, hogy részt vállaljon a totalitarizmus elleni küzdelemből. Dehát a Lukács-iskola éppen elvi intranzigenciájáról híres. Éppen ezért feltehetően inkább az újbaloldal Nyugaton még fellelhető maradékaival keresi majd a szövetséget. (Egyébként a lengyel ellenzék követeléseire és gyakorlatához mérten egyenesen nevetséges, hogy Heller többek között például azért rúgta fel a magyar hatóságokkal tudatosan kötött kompromisszumot, mert nem voltak hajlandók kiadni egyik könyvét, amelyben olyan « rettenetes » közhelyeket állít, hogy például az októberi forradalom nem hozott igazán forradalmi változást. Egész Kelet-Európának ez a legnagyobb bánata, zokogás fojtogatja az embereket, ha rá gondolnak.)⁴

*

Ma kezdi el működését a lengyel Mozgó Egyetem!

*

A kelet-németországi szovjet csapatok főparancsnoka interjút adott a *Neues Deutschland*nak. A szovjet hadsereg internacionalista kötelességének tesz eleget, amikor megvédi a szocializmust a különböző szocialista államokban. A Nyugatot azzal vádolja, hogy alá akarja ásni a kelet-európai államok stabilitását. Lengyelország? NDK?

febr. 21.

Stephen F. Cohen, a Princeton University orosz történelem-professzora szerint az a tény, hogy a szovjet

⁴ A *Magyar Füzetek* egyik következő számában helyet fog adni a « Lukács-iskola » tagjainak, hogy az elmúlt években megtett útjukról — jelenlegi álláspontjukról — végre egyszer magyar nyelven is beszámolhassanak.

központi bizottság visszautasította Buharin özvegyének és fiának rehabilitációs kérését, visszalépést jelent 1962-höz viszonyítva, amikor legalább annyit elismertek, hogy nem volt « kém » (ahogy ezt perében Visinszkij állította). — Nem véletlen, hogy Buharinnak Jugoszláviában, Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában van a legtöbb híve; de az is nyilvánvaló, hogy Buharin nem ment túl azon, ami például ma Magyarországon gyakorlat, vagyis az 1917 után létrejött hatalmi rendszert nem kérdőjelezte meg. Annál érdekesebb, hogy a sztalinisták halálos ellenségüknek tekintették és tekintik ezt a lazább leninizmust, mely pedig szintén a proletárdiktatúra alapján áll.

Visinszkij a trockistákról és a buharinistákról: « *Bűzlő emberi trágyadomb* ». A cikk szerzője szerint Buharin « *a Nep embere volt, annak fő teoretikusa és védelmezője. Buharin (csakúgy mint Lenin) számára a Nep a szocializmus felé vezető út volt* ».

A huszas évek Oroszországa: « *vegyes gazdasági rendszer, melyben békésen megfér egymás mellett: 1. egy állami szektor, amely főleg a nehéziparból, a közlekedésből és a bankrendszerből állt; 2. egy magánszektor, ahova főleg a kis- és középvállalatok tartoztak; 3. a 25 millió mezőgazdasági kisvállalkozó; 4. a szövetkezetek. Odáig mentek, hogy még a külföldi befektetés is helyet talált. Az egypárt tényleges diktatúrája alatt meglehetősen pluralista viszonyok uralkodtak a gazdasági, valamint a szellemi életben. A huszas évek orosz kultúrája majdnem olyan jelentősnek mondható, mint az akkori idők weimari kultúrája.* »

Valóban alternatíva? Most már értem, hogy Hegedűs miért állítja azt, hogy lehetséges a pluralizmus a hatalmi rendszer alapjainak megbontása nélkül⁵. Ő azt hitte, hogy a Hruscsov utáni posztstalinizmus átalakítható, még

⁵ Lásd Hegedűs András tanulmányát « *Demokrácia és szocializmus Keleten és Nyugaton* » sorozatunk első kötetében. — *A szerk.*

pedig hatalmi törés nélkül, a Nep-korszaknak megfelelő gazdasági-társadalmi rendszerré. Végeredményben Dubčekék is ezt akarták, sőt amikor az orosz kommunisták pluralizmusról beszélnek Kelet-Európában, feltehetően ők is egy ilyen, a hatalmi folytonosságot nem veszélyeztető pluralizmusra gondolnak. Az utóbbi évek nagy tanulsága és eredménye, hogy ez a revizionistának nevezhető irányzat, amely a párton belülről, tehát felülről várta a megújulást, teljesen csődöt mondott. Mindenekelőtt azért, mert maga a párt, a posztsztalinista hatalom nem kért belőle. És érthető is, hogy miért. Dubčekék kísérlete bebizonyította, hogy ha egy szikrát is komolyan veszik ezt a korlátozott pluralizálást, ha megteremtik az ezzel adekvát jogi kereteket (a cenzúra eltörlése, ifjúsági és egyéb — nem kimondottan politikai — szervezetek önállóságának jogi elismerése, stb.), veszélybe kerül maga a hatalmi rendszer. (Ebből a szempontból, pontosabban a logikusnak minősített ellenhatás — az intervenció — szempontjából, érthető a magyar pártvezetőség elítélő véleménye a dubčeki kísérletről, hiszen a csehek elővigyázatlan nyíltságukkal veszélybe sodorták még azt a, jogi szankciók nélküli, pusztán hallgatóságos, egyezményes « pluralizmust » is, amit például ők Magyarországon megvalósítottak. Ez nagyon jól jelzi a lehetséges « antisztalinizmus » nyomorúságát.)

*

Buharin kivégzés előtti leveléből: « Távozom az életből... A történelem nem viseli el a piszkos ügyek tanúit. (...) 18 éves korom óta a pártban éltem... Ezekben a napokban az igazság szent nevét viselő újság azt a piszkos hazugságot költi, hogy én, Nikoláj Buharin le akartam tiporni az októberi győzelmet, hogy visszaállítsam a kapitalizmust a Szovjetunióban. Ilyen pimaszságra még nem volt példa. » 1938 március 15.-én halt meg.

Buharin a kapitalizmusnak valóban nem volt híve. De kérdés, hogy a Nep, amelynek híve volt, ha saját logikája szerint fejlődhet tovább, vajon nem épp a proletárdiktatúrával összeegyeztethetetlen *hatalmi* megosztottságban

megnyilvánuló, az államhatalommal szemben autonóm polgári (civil) társadalom érvényre juttatását eredményezte volna?

A marxi « kapitalizmus », pontosan azért, mert a « société civile » autonómiáját nem ismerte el, a nyugati valóságnak sem akkor, sem később nem felelhetett meg. Kitűnően ráillett viszont a század eleji Oroszországra, amely vagy egyáltalán nem ismerte, vagy csak az államhatalomnak alárendelt, « strukturálisan determinált » formában ismerte el a polgári társadalmat. Mármost a marxizmus logikája — ez a teleologikus, mert utópia által irányított, egynemű hatalmi viszonyokat tételező dialektikus logika — nagyszerűen megérezte azt, hogy a polgári társadalom *nélküli* kapitalizmus (a kapitalizmus mint totális tőkeviszony) közvetlenül átcsap ellentétébe, vagyis « szocializmusba ». 1917 októbere, e dialektikus világtörténelmi « átcsapás » után, a közvetlen hatalmi viszonyként felfogott totális tőkeviszony lett a szocializmus, az önelvű civil társadalom felélesztésére vagy megteremtésére irányuló bármilyen törekvés pedig a legsötétebb kapitalizmus. — Vagyis Buharin hóhérainak hazugságában benne van a marxizmus alapvető hazugsága, az, hogy teljességgel félreértette a nyugati kapitalizmus és a polgári társadalom reális — nem strukturális determináción, hanem eredendő megosztottságon alapuló — összefüggését. (...) A leninista marxizmus viszont rátapintott a közép- és kelet-európai (orosz) *egynemű hatalmi rendszer* lényegére. Dialektikája *annak* hatalmi dialektikáját tükrözte, mégpedig elsőrangúan. Így egyedülállóan alkalmassá válhatott arra, hogy ezt a hagyományosan is egynemű hatalmi rendszert (vagyis az orosz) « forradalmian » átalakítsa, modernizálja, totálisból totalitarisztikussá tegye, arra tehát, hogy az eredendő egyneműséget megvédje a tőkével együtt elkerülhetetlenül importált civil társadalmi elemek bomlasztó hatásától, s továbbfejlődését (a proletárdiktatúra és a bővített szocialista újratermelés formájában) biztosítsa.

*

Vajon Michnikék radikális reformizmusa (amivel Kis és Bence is egyetért Budapesten) nem csupán a Hegedűs-féle reaktualizált Nep-programnak egyik változata? Annyi volna csak a különbség, hogy ugyanazt, amit például Hegedűs felülről remélt, azt ők alulról próbálják kikényszeríteni. Ezt alátámasztja Kisnek és Bencének az a tétele, hogy Kelet-Európában nincs szó totalitarizmusról, hogy tehát tulajdonképpen máris egy álcázott, következtelen, de mégiscsak meglévő pluralizmussal állunk szemben. Michniknél nem erről van szó (bár ő is átmehetett egy ilyen szakaszon), ő olyan harcban vesz részt, « amely a hatalom ellenőrzésére képes szuverén intézmények létrehozására irányul ». Ezt támasztja alá Michnik következő meglátása is: « *Nem légbőlkapott az a feltevés, hogy Dubček számos követője az elnyomó szerepét vállalta volna egy esetleges radikális ellenzékekkel szemben* ». Michnik végig a totális hatalom — demokratikus változás alternatívájában gondolkodik. Zavar abból származhat, hogy talán túl élesen elkülöníti a rendszer megdöntését (amit irreálisnak tart mindaddig, amíg a Szovjetunió meg nem változik; következésképp a rendszer megdöntésére irányuló minden közvetlen kísérlet veszélyes és felesleges összeesküvés, ami csak a rendőrség kezére játszik) és a « *folytonos harcot olyan reformokért és olyan fejlődés megindításáért, amely kiszélesíti az állampolgári szabadságjogokat, és szavatolja az emberi jogokat* ». Michnik álláspontjának az a hiányossága, hogy nem teremti meg a két szféra között a logikai összefüggést, éspedig feltehetően azért nem, hogy elkerülje, vagy legalábbis kivédje az összeesküvés vádját. Ugyanakkor viszont mintegy felmenti magát annak közelebbi, mélyebb megvizsgálása alól, hogy az adott hatalmi rendszer talán éppen totális jellegénél fogva, tehát saját belső logikájából kifolyólag, és nem kizárólag a Szovjetunió miatt vet majd gátat a demokratikus áttörésnek, a nyílt terrort, vagy a neosztalinizmus valamilyen szelídebb változatát választva. Igaz tehát, hogy « reform és forradalom » dilemmája fel sem vetődik a lengyel ellenzék számára, de nem azért, mert « irreális és veszélyes volna azt tervezni, hogy forradalmi úton megdöntik a párt diktatúráját », hanem

azért, mert a diktatúra körülményei között maga a reform, a reformokat a gyakorlatban kikényszerítő tevékenység: forradalom, s a rendszer ennek megfelelően, pillanatnyi tétovázása, « paralízise » után (amit a tétovázás hívei azzal is indokolhatnak, hogy a reform-mozgalom esetleg időközben magától is elhal, vagy korlátozott ellenintézkedésekkel semlegesíthető) ellenforradalommal, konzervatív, neosztalinista radikalizmussal fog rá válaszolni. A reform forradalmi jellege épp azzal és akkor válik majd manifesztté, amikor kiváltja, kiprovokálja az ellenforradalmat, pontosabban amikor nyilvánvalóvá, aktívvá teszi a rendszer ellenforradalmi lényegét.

febr. 22.

Usztyinov a szovjet hadsereg 60. évfordulójának tiszteletére rendezett ünnepségen « Sztálin elvtársat » emlegette, és a hallgatóság hosszasan megtapsolta. A Tassziroda közleményében az elvtársat Sztálin iniciáléival helyettesítették.

febr. 23.

A román KP elméleti folyóirata, az *Era Socialistă* 4-es száma érdekes anyagokat közöl: vezércikket a gazdasági-társadalmi élet minőségi átalakításáról, a spanyolországi KP január végén elfogadott kongresszusi téziseit, valamint Carillo felszólalását. Van-e összefüggés a kettő között? Ez volna az első jele annak, hogy a belpolitikát, ha csak nagyon óvatosan is, de megpróbálják a külpolitikának megfelelően, vagy megfelelőbben átszervezni? (...)

Úgy látszik, tényleg csak az alapvető gazdasági összefüggések, tények képesek kikényszeríteni a változást. Egy az újratermelést állandóan bővítő gazdasági rendszerben maga ez a fejlődés teszi — hosszabb vagy rövidebb távon — lehetetlenné a politikai immobilizmust. Ha semmi más, ez változást kényszerít ki. A román gazdasági életben « az intenzív típusú bővített újratermelés egyre inkább uralkodóvá válik ». Vagyis nem az állóalapokat, a

tőkebefektetés mennyiségét kell növelni, hanem adott tőkemennyiség mellett növelni kell az országosan realizált értéktöbbletet. Eddig ezt úgy fokozták, hogy újabb és újabb munkaerőtömeget «vetettek be»; ezért sem fordítottak különösebb gondot a munkaerő intenzív kihasználására. Most jutnak el oda, hogy ugyanannyi (gyakorlatilag tovább nem növelhető) össz-munkamennyiség mellett kell növelniük a többletmunkát. Ezt egyedül a termelékenység növelésével érhetik el. Egyszóval a legszigorúbban vett marxi kategóriák szerint: kénytelenek növelni a kizsákmányolást. Nagyon könnyen előfordulhat, hogy ebben a struktúrában igazolódik be Marxnak az elkerülhetetlen, szükségszerű összeomlásra vonatkozó tétéle... Ebben a struktúrában: ahol a munka egyenértéke ki van zárva az általános gazdagodásból (a munkások hónapról hónapra élnek a fizetésükből, nincsenek meg tehát egy magasabb fogyasztási szint, a jövedelemfelhalmozódás feltételei); s ahol a munkásság mint társadalompolitikai tényező ki van zárva a «polgári társadalomból» (tekintve, hogy ez itt egyáltalán nem is létezik). Ami Marx esetében szűklátókörű jóslatnak bizonyult — a munkásság kirekesztettsége a polgári társadalomból és minimális bérszínvonalra való kárhoztatottsága — az itt, ahol a rendszer lényege a hatalmi kizárólagosság, (...) strukturálisan adva van. Itt tehát létrejöhet olyan «forradalmi» helyzet, amelyben a teljes hatalmi-politikai-gazdasági struktúra egyszeri megdöntése, vagy inkább megszűnése kerül majd napirendre a reformok helyett.

Természetesen nem ugyanaz a helyzet a kelet-európai kisállamokban (vagy legalábbis azoknak egy részében), és a Szovjetunióban. (Ez a Kelet-Európán belüli cezúra nagyjából a nyugati és keleti — ortodox — kereszténység határvonala mentén húzódik, ami az egészen aktuális kérdések szempontjából ugyan külsőleges, de szociológiai és kultúrtörténeti szempontból már távolról sem mellékes kritérium.) Az előbbiek már eddig is kísérleteztek reformokkal (l. az új gazdasági mechanizmust Magyarországon), de «forradalmi» helyzetbe torkolló reformizmussal is (68, Csehszlovákia), sőt tisztán forradalmi helyzetbe is kerültek már (1956, Magyarország).

Ezen kívül a történelmi, kulturális hagyományaiknál fogva tulajdonképpen Nyugat-Európa peremvidékét alkotó kisállamok (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország) márcsak pluralisztikus hagyományaiknál fogva is könnyebben át tudnának állni egy nyílt, a folyamatos reformtevékenységet lehetővé tevő politikai rendszerre. Egészen más a helyzet az ortodox Kelet-Európában, ahol tényleg nincs « société civile », még megnyomorított, latens formában sem. Kelet-Európa jövője újból, és ki tudja hányadszorra, nem attól függ, hogy milyen változásokra érett meg a helyzet, mondjuk Magyarországon vagy Lengyelországban, nem attól tehát, hogy milyen fejlődést tesz lehetővé ezeknek az országoknak a belső állapota, hanem attól, hogy az ortodox Kelet-Európa, és mindenekelőtt a Szovjetunió hogyan oldja meg belső konfliktusait, hogyan válaszol saját — mindenekelőtt gazdasági — helyzetének kihívására. Mivel a Szovjetunióban és Romániában is a totális hatalmi rendszer nem elnyomja (mint például Lengyelországban), hanem *helyettesíti* a polgári társadalmat, mivel itt a hatalom nem társadalmi szubjektumokra, potenciális vagy éppenséggel intézményileg is kifejeződő testületekre nehezedik (mint amilyen például Lengyelországban az egyház, vagy a társadalmi szubjektumok példáulként: az önálló cselekvésre képes munkás-ság és értelmiség), hanem közvetlenül az atomizálódott társadalom egyedeire, még pedig teljes, megsemmisítő súlyával, — mindezt tekintetbe véve tehát nagy valószínűséggel állítható, hogy ezek a társadalmak, az ortodox Kelet-Európa társadalmi, szerkezetüknél fogva alkalmatlanok a reformokra, következésképpen « érthetetlen » immobilizmusuk állandó robbanásveszélyt jelent.

Bár a kérdés mindenképpen a Szovjetunióban dől el, még pedig azon a ponton, amikor a szovjet pártvezetőség már nem halogathatja tovább az ország gazdasági helyzetével való szembesülést (s ez, ha előbb nem is, de a pár év múlva már valószínű nulla-növekedésszint elérésekor elkerülhetetlenül bekövetkezik), nem érdektelen figyelemmel kísérni ezt a mostani romániai reform-hangulatot. Ugyanis egy, a Szovjetunióhoz hasonlóan strukturálisan

reformképtelen, a « société civile »-nek még az igényével sem rendelkező ország kényszerű reformtörekvéséről van szó.

*

A spanyol KP kongresszusi tézisei szerint « *a Spanyolországi Kommunista Párt forradalmi marxista párt, amely merít a társadalmi fejlődésnek azokból az elméleteiből, amelyeket a tudományos szocializmus megalapozói, Marx és Engels dolgoztak ki, illetve elemző módszerükből.* » A leninizmust (legalábbis annak lényegét) elvetik tehát, mégis egy lenini terminussal — forradalmi marxista párt — illetik magukat. Ez nyilvánvaló ellentmondás. Konkrétan csak arról beszélnek, hogy mit hazudtolt meg a történelem a leninizmusból, arról viszont, hogy mi is az a forradalmi marxizmus, pozitíve semmit sem mondanak. Mindez kettős következetlenséget takar. *Egyrészt* van az a tételük, hogy az ún. politikai és társadalmi demokrácia (a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti szakasz) a polgári demokráciában *adott* szabadságjogok elmélyítésével valósítható meg, továbbá, hogy ez az elmélyített demokrácia « *arra törekszik, hogy feloldja az ellentmondást a népszuverenítésra alapozott politikai rendszer és a tőkés tulajdonra alapozott gazdaság, illetve az oligarchák szűk csoportja által gyakorolt gazdasági uralom között* ». E tézisek nyilvánvaló ellentmondásban vannak a marxizmussal: hiszen a marxizmus « forradalmisága » éppen azon a « felismerésen » alapul, hogy csak a polgári társadalom kereteinek egyértelmű meghaladásával lehet eljutni a szocializmusba, ami a polgári társadalom egész jogrendszerének, « formális » szabadságjogainak a szétzúzását jelenti. A marxizmus eszmerendszerén belül maradvá elképzelhetetlen, hogy egymás mellett létezzék egy « népszuverenítésen alapuló politikai rendszer », és egy « kapitalista tulajdonon alapuló gazdasági rendszer », ez ugyanis ellentmond Marx alaptételének, mely szerint a politikai rendszer csupán « meghosszabbítása », közvetlen kifejeződése a gazdasági viszonyok meghatározott minőségének. (« *A törvényhozás, mind a politikai, mind a polgári — írja Marx — nem tesz egyebet, mint hogy kimondja, jegyzőkönyvbe veszi a gazdasági viszonyok aka-*

ratát. » Marx-Engels Művei, 4. köt. 105.) A spanyol tézisek összeegyeztethetetlenek a marxizmussal, amennyiben a politikai szféra önelvűségének (autonómiájának) elismerését jelentik (ami viszont a SKP számára létfontosságú, hiszen ennek az önelvűségnek a kinyilvánítása nélkül semmiféle reformpolitikát sem lehetne megalapozni). *Másrészt* a téziseknek az a kitétele, amely szerint a « jelenlegi társadalmi rendszerben a hatalom a kapitalista monopóliumok kezében van », és így « új politikai hatalmat » kell létrehozni, azon a ki nem mondott premisszán alapul, hogy a (jelenlegi) politikai rendszer a kapitalista tulajdonviszonyok közvetlen hatalmi kifejeződése. Ami viszont nemcsak a lehető legortodoxabb és legforradalmibb marxista hagyományokba illeszkedik bele, hanem szerves része az egyébként megtagadott « marxizmus-leninizmusnak » is.

Mármost mi az igazság? Úgy volna, hogy az SKP nemcsak a leninizmussal, hanem magával a marxizmussal is szembefordult, következésképp alaptalanul nevezi magát marxista-forradalmi pártnak? Vagy valójában nemcsak hogy marxista és forradalmi párt, hanem éppenséggel marxista-leninista, és csupán taktikából nem vállalja az őt megillető elnevezést? Az utóbbi változat kizárt, és minden jel szerint az előbbi az igaz, csakhogy ez az igazság olyan sokk-szerű, olyan mélységesen ellentmond az egész kommunista hagyománynak, hogy egyelőre még sem a spanyolok, sem az olaszok nem mernek szembenézni vele.

márc. 2.

Usztyinov beszéde a február 23-i *Népszabadságban*: « Az erőknek az ellenség visszaverésére és szétzúzására való mozgósítása érdekében állami honvédelmi bizottság alakult, amelynek elnökévé J.V. Sztálint nevezték ki. » Nem valószínű, hogy az utóbbi 15 évben Sztálin neve akár egyszer is előfordult volna a *Népszabadságban*. Ugyanaz az ellenállhatatlan folyamat, amely Nyugat-Eu-

rópában szociáldemokratizálja a kommunista pártokat, a Szovjetunióban és Kelet-Európában « sztalinizálni » fogja őket.

*

A tegnapi szovjet áremelésekből (kávé: 440 %, benzin: 100 %) az derül ki, hogy a belső fogyasztás fékezésével (néhány százezer kocsi tulajdonos van a Szovjetunióban) kívánják növelni, vagy legalábbis a jelenlegi szinten tartani az exportálható olajmennyiséget. (A szovjet deviza-bevételének fele a kőolajexportból származik.) Gazdaságpolitikai szempontból érdekes, hogy tavaly óta áttértek a nyílt áremelések rendszerére.

*

Gierek⁶ január 9-i beszéde kifejezetten a kedélyek megnyugtatóra szolgált. A termelésről már kizárólag csak a fogyasztás függvényében esik szó. (Egyébként az 1975-höz viszonyított 20 %-os iparfejlődés ellenére nem tudják a nemzeti jövedelem tervezett növekedését elérni, s valószínűleg nemcsak a mezőgazdasági termelés 3,5 %-os csökkenése miatt. (...)) Új társadalmi szükségletek születtek, amelyeket a termelés adott szerkezete és minősége nem képes kielégíteni. Ebben a helyzetben elkerülhetetlen gazdasági kényszerűséggé vált a termelés alárendelése a társadalmi szükségleteknek, vagyis a piac követelményeinek. Csakhogy ez az alárendelődés nemcsak gazdasági, hanem egyúttal politikai jellegű is, vagyis ezzel megteremtődnek az előfeltételei annak, hogy a hatalmi rendszer is alárendelődjék az önelvűen megszerveződő és aktivizálódó civil társadalomnak. « *Az állam és a társadalom közös erőfeszítésével ki fogjuk küszöbölni a nehézségeket* » — mondja Gierek, s ezzel egyúttal elismeri,

⁶ Lengyel párt- és államvezető.

hogy a hatalom *nem* a társadalom közvetlen akarat-megnyilvánulása (*affermazione volontaria* — ahogy Gramsci nevezte), hanem a társadalommal *szemben* álló valami.

márc. 3.

Galbraith⁷ interjúja a *Monde*-ban (II.7). « *Mindig különbséget tettem a fennálló rendet védő, vagy annak helyreállítását célzó elnyomás (Chile, Délafrika) és az olyan kormányrendszerek között, mint Kína vagy Kelet-Európa, melyek alatt ugyan nem jó élni, de amelyek fenntartanak egy bizonyos eszményt.* » — Az tény, hogy a pusztá status quót fenntartó represszió sokkal sebezhetőbb, sokkal kevésbé totális, mint « a bizonyos típusú eszmények » révén interiorizálódó elnyomás. A dél-európai diktatúrák bukása ezt nagyon világosan bizonyítja. Amiből következik, hogy Kelet-Európában éppen a hatalom által hirdetett és fenntartott eszmények kiürülése, hatalmi kellék-voltának manifesztálódása az előfeltétele a változásnak. Ahhoz azonban, hogy a tényleges változás elkövetkezhessek, mindenekelőtt magának az « eszményi » hatalomnak kell átváltoznia pusztán status quót fenntartó hatalommá, hogy az interiorizált repressziót felváltsa az eszménytelen, közönséges elnyomás. Kelet-Európában most még *csak ez* az átváltozás van napirenden.

*

(Az olasz kommunisták kelet-európai politikájáról, Romano Ledda egy elemzése kapcsán, *Rinascita*, II.17.) A Berlinguer-féle nemes cél, « a létező szocialista társadalmak minőségi megújítása a demokrácia kiteljesülése irányában » (...) a kelet-európai hatalmi viszonyok teljes meg nem értésről tanúskodik. Nyugat-Európában az adott politikai-jogi, demokratikus keretek tényleg lehetővé teszik a fejlődést, a « reális szocializmus » országaiban

⁷ Amerikai közgazdász és baloldali társadalomkritikus.

azonban épp az adott keretekkel kell szakítani, mégpedig radikálisan, a legcsekélyebb kompromisszum nélkül. Azért, mert maga a diktatúra teszi lehetetlenné a következetes demokratizálódást, illetve, amilyen mértékben ezt lehetővé teszi, olyan mértékben válik maga lehetetlenné. Így például Lengyelországban a *társadalmi* demokráciának az uralkodó hatalmi rendszertől független zónái jöttek, illetve jönnek létre, de ezek semmi esetre sem a meglévő keretek demokratikus továbbfejlesztései, hanem az azokkal radikálisan szembenálló ellentársadalom és ellenkultúra kifejeződései. (...)

márc. 11.

Cikk a *Népszabadságban* (III.7.) a lengyel mezőgazdaságról. (...) « Az ország megművelhető földjének közel 75 %-án egyéni parasztok gazdálkodnak. » Hat milliő egyéni gazdaság van (átlagnagyság 5 hektár), a mezőgazdaságban használt termelési eszközök fele viszont a « társadalmi szektor » tulajdonában van.

És ilyen körülmények között még csodálkoznak, hogy baj van a mezőgazdasággal! Nyilván nem tették lehetővé a magánszektor állótőkéjének (gépek, stb.) növelését, gátolták a földvásárlást. (...) A megoldás nem az államosítás, hanem a magánszektor gazdasági és jogi megerősítése.

*

Antonio Gambino így összegezi kelet-európai impresszióit az *Espresso*-ban: « Van egy el nem hanyagolható új dolog: törés keletkezett Kelet-Európában a civil társadalom és az állam, vagy ha úgy tetszik, a polgárok konkrét, mindennapi élete és a hivatalos politikai ideológia között. » Ez tökéletesen igaz, de távolról sem jelenti azt, hogy az ideológiának (vagyis a marxizmusnak, illetve a marxizmus-leninizmusnak) nincs semmiféle aktív szerepe a társadalom életében. Bence és Kis, a magyarországi ellenzék elméleti szempontból is számba jöhető « frakciója », épp abban téved, hogy abszolút semmi jelentőséget sem tulajdonít a hivatalos ideológiának. Amennyire

igaz ez a társadalomra vonatkozóan, annyira téves a hatalmi apparátus vonatkozásában. Ami látszólag pusztán ideológiával szembeni közömbösség, az valójában egy antidemokratikus hatalmi rendszerrel szembeni közömbösség. És ez óriási jelentőségű pozitív tény — a hatalom szempontjából! Közömbösség egy *ilyen* hatalmi rendszerrel szemben, ha ezt el tudja érni a hivatalos ideológia, ha épp a mindent betöltő közönnyel fojtja meg a rendszerrel való nyílt, egyértelmű szembefordulás igényét, akkor helyzete magaslatán áll, tökéletesebben már be sem tölthetné funkcióját! Aki tehát nem látja át, vagy leki-csinyli a kelet-európai rendszerek hivatalos — öngazoló — ideológiájaként működő marxizmus szerepét, az az ellene való harcot sem tartja szükségesnek, s ami talán még súlyosabb: az nem tarthatja fontosnak egy új, világos politikai finalitású elmélet kidolgozását. Egy elméletét, amely a marxizmustól gyökereiben és távlati céljaiban egyaránt különböznék, amely a « szocializmus építése » folyamán még megőrződött, illetve e folyamat hatalmi logikájának ellenére létrejött kelet-európai *civil társadalom* nevében és érdekében lépne fel a kizárólagosságon alapuló hatalmi rendszer és az azt kiszolgáló ideológia ellen. Egy ilyen elmélet, illetve politikai ideológia nélkül csak az emberi jogokra, vagy az alkotmányra való hivatkozás nemes és taktikai szempontból hatásos gesztusa marad, ami természetesen nem megvetendő előrelépés mind az elvont utópizmusához (pl. Lukács-iskola), mind a revizionista párt-reformizmusához képest, de önmagában nem elégséges egy ténylegesen életképes ellenzéki mozgalom kifejlődéséhez.

márc. 12-13.

Marchais⁸ a *Monde*-nak adott interjújában a demokratikus centralizmus « óriási felsőbbrendűségéről » beszél, hozzátéve, hogy e belső működési elvet azért nem akarja általános « társadalomszervezési modellként » elfogadtat-

⁸ Francia kommunista pártvezér.

ni. Megfogalmazott, explicit különállás a társadalomtól. A Nyugat-Európában ma létező civil társadalom működési elve éppen ellentéte a demokratikus centralizmusnak. Ez az ellentét feloldhatatlan, hiszen a civil társadalom csakis a kisebbségek, a kisebbségi irányzatok szervezeti és kulturális autonómiájának elismerésén alapulhat. Mindaddig tehát, amíg a kommunista párt az ún. többségi irányzatot valamennyi tagja számára kötelezővé teszi, a mai Nyugat-Európában nem lehet társadalmi modell. (...)

Mármost ha mindez így van, miért fontos, miért rendkívüli fontosságú mégis, hogy a mostani franciaországi választásokon a kommunistákat is magába foglaló baloldal a háború óta először többségbe került a jobboldallal szemben?⁹ Miért fontos továbbá, hogy a szocialisták *a kommunistákkal együtt* kormányt tudjanak alakítani? Azért, mert nemcsak a jelenleg létező nyugati demokráciának, hanem a demokráciának egyáltalán, a demokrácia fejlődőképességének, az eljövendő — Kelet-Európát is magában foglaló — demokratikus Európának a próbája, történelmi esélye, hogy képes lesz-e magába olvasztani a szervezetenként egyértelműen antidemokratikus, ideológiailag pedig legfeljebb eklektikusnak mondható eurokommunista pártokat. Ez az integráció pedig nyilvánvalóan nem mehet végbe a polgári demokrácia jelenlegi szociális « status quo »-jának fenntartásával, hanem csak a tényleges társadalmi-történelmi mozgás folyamatában, a történelem kihívásával szembesülő fejlődésben. Nem a szellemi sivársággal és demagógiával fenntartott status quo bunkereiből elhangzó felhívások vagy « leleplezések », még csak nem is egyes felvilágosultabb kommunisták szubjektív reform-igénye, hanem csak a tényleges társadalmi fejlődés dialektikája kényszerítheti például Marchais-ékat arra, hogy valóban részévé váljanak egy *nem* a demokratikus centralizmus alapján álló, történelmileg fejlődőképes társadalomnak.

⁹ Az eredmények alaposabb felmérése után végül is kiderült, hogy a baloldali blokk szavazatszama alatta maradt a kormánypártokénak. — *A szerk.*

Berlinguer nápolyi beszéde (Unità III. 6.). Észrevehetően kerüli a minden további nélkül érvényes « szocializmus » kifejezést Kelet-Európával kapcsolatban. (Elismeri, hogy) e társadalmak konkrét minősége nem közvetlenül adott, hogy a minősítés csak egy « racionális és kritikai megközelítés » eredménye lehet. (...)

Egyszóval: a szocializmus, pontosabban (pontosabban!!) a szóbanforgó « új társadalom » megközelítése nem lehet tisztán elméleti, hanem csak — más szó híján — történeti. A történelem a világ intellektuális szemlélete. De intellektuális szemlélettel — mondja Kant — az ember (a szubjektum!) sajnos, nem rendelkezik. Mélységesen igaza volt. A történelem nem emberi képesség. Kanthoz képest csak annyit újíthatnánk, hogy: hál' Istennek nem az. De éppen úgy, ahogy Istent érzi az, aki hisz benne, ahogy a hitben *jelen van* Isten, a cselekvésben, a cselekvő életben is *jelen lehet* a történelem. De hogy valóban jelen van-e, hogy *az van-e* jelen benne — annak nincsenek biztos, a cselekvő szubjektum által *is* objektív érvényességűnek tekinthető jegyei. Ha nem így volna, Lenin, Sztálin és Mao Ce Tung haláluk után is, örökké uralkodnának ezen a földön, anélkül, hogy őket s a pártot, melyből kinőttek, felelőssé lehetne tenni mindazért, amit elkövettek. Ha nem így volna, megszűnne a történelem, mint ahogy meg is állt mindig ott és addig, ahol és ameddig közvetlenül történelemnek tekinthette önmagát.

Akik valóban csinálják a történelmet, azok nem léphetnek fel a történelem nevében. Akik ezt teszik, nem továbbvivői, hanem gyilkosai a történelemnek. A történelem választ ki bennünket, nem pedig mi a történelmet. Hinni, hogy történelemre rendeltünk, hogy amit csinálunk: történelmi (nem jelentőségében, hanem jellegében) — ez megengedett, ez lehetséges, ezt hinni kell. De tudva, hogy ez az eleve elrendeltség (nem a születés előttiség, és még kevésbé az ember bűnbeesése vagy teremtése előttiség hagyományos kálvinista értelmében, hanem mint a cselekvő létünkkel egyidejű elrendeltség), tudva tehát,

hogyan az elrendeltség csak *utólag*, mindig csak *utólag* igazolódhat.

márc. 16.-17.

Akár győz, akár veszít a francia baloldal 19-én, a kommunista vezérkar helyzete mindenképpen tarthatatlanná válik. A Giscard által is megjósolt és a mostani választásokon számszerűen is megmutatkozó hanyatlást az FKP csak úgy kerülheti el, ha eddigi politikájának csődjét elismerve a társadalmi fejlődés történelmi sanszát választja. De nem fából vaskarika ez? Választhatja-e a saját « el-kárhozását », képes lehet-e még a történelem érzékelésére az a párt, amelynek felépítésében és ideológiájában egy elmúlt történelem ideje és dimenziói kísértének? Egy be nem következett, elvetélt történelemé, amelynek ez a párt élő kövülete?

De lehetséges-e egyáltalán történelem *azon* kívül? Az elvetélt, a vétkes történelmen kívül? Anélkül, hogy egy hatalmi szervezet ne tételezné önmagát a társadalmon empirikusan megragadhatatlan mélyrétege kizárólagos szószólójának? [...]

Annak, hogy az emberek Nyugaton rádöbbenjenek, hogy mindenekelőtt nem burzsoá, hanem « civil » demokráciában élnek, hogy életüknek nemcsak empirikus felülete, hanem mélyrétege is demokratikus, s hogy történelmi — pontosabban: a történelmet továbbvivő — ereje csak e mélyréteg újraaktualizálásának lehet, egyszóval annak, hogy Európa még egyszer történelmi tényezővé válhassék, az a feltétele, hogy a hatalomban és hatalommal véghezvitt kelet-európai történelem szélhámossága múlttá legyen. A Kelet-Európára is kiterjedő demokratikus Európa ideje mindaddig nem válhat történelmivé, ameddig a kelet-európai megfagyott történelem nem roppan szét az időben, nem válik mindennapi, közönséges tényé. Ha megszűnt mint hatalmi rendszer, akkor majd a racionális megismerése is lehetővé válik. A létező szocializmus, a hatalmi önkifejezésként megvalósuló kelet-európai történelem ra-

cionális megközelítése, megismerése csak emlékezés lehet a már nem létező kommunista szocializmusra.

Tudjuk, milyen régóta tudjuk itt Európában: a megismerés emlékezés. A legtudatosabb elmék *már most* megpróbálnak emlékezni, ami, sajnos, valóban nem normális dolog, hiszen ahhoz, hogy egyáltalán megkísérelhessék a megismerését, nemlétezővé kell nyilvánítaniuk azt a « világállapotot », prózaiban: azt a hatalmi rendszert, amelynek mindent betöltő *létezése* ellen küzdenek. A jövő minden esélye ez az alkotó « abnormalitással » támadó rés, és az az ország lesz a totalitarizmus leggyengébb láncszeme, amelyiknek az írói és polgárai a legélelsebben és a legnagyobb számban lesznek képesek emlékezni arra, ami ellen küzdenek. A cselekvő társadalmi magatartással szervesen egybefonódott alkotásnak ezt a paradoxonját csak tőlünk, kelet-európaiaktól tanulhatják meg a nyugatiak. S hogy fogékonyak erre a hatásra — ami egyébként fordulópont a két Európa viszonylatában —, annak már vannak látható jelei.

Úgy látszik, a totalitarizmus, a vétkes kelet-európai történelem válsága, alkotóinak és egyszerű polgárainak « abnormalitása », lelki-szellemi eltökéltsége kell ahhoz, hogy Nyugat-Európa ne ismerje el önmagát a kapitalizmussal azonosnak, s így történelmét ne betöltendő, *majd* megvalósítandó jövőként élje át és oldázza el. Ahhoz, hogy felismerje végre: Nyugat-Európa, a nyugati civilizáció összemérhetetlenül több és gazdagabb, mint a gazdasági kizsákmányolás jelenleg uralkodó rendszere. Nyugat-Európában a kapitalizmusra való emlékezéssel válik kézzelfoghatóvá a társadalomnak, a « civil » demokráciának a kapitalizmussal szemben meglévő és a további fejlődés garanciáját jelentő többlete. A marxizmus felmérhetetlen romboló, a reális társadalmi fejlődést gátló hatása éppen abban mutatkozik meg a legélesebben, hogy a nyugati társadalmat a kapitalizmussal azonosnak tétélezte, illetőleg a kapitalizmusra redukálta, s ezzel a történelmet Nyugat-Európa « éneklő holnapjaiba » száműzte, vagyis minden ellenkező kijelentés ellenére « dehistorizálta » Nyugat-Európát. (...) A társadalom még ott is több,

mint a hatalom, ahol a hatalom mindenható. Ez a totalitarizmusban támadt « rés » legfontosabb tanulsága.

márc. 20

La gauche battue.¹⁰ Úgy tűnik, ez két szempontból is a kommunistáknak tulajdonítható. Egyrészt « objektíve », a közös program, az unió mint olyan miatt. (...) Ez az antikommunista « baloldal » álláspontja és természetesen a jobboldalé is. (...) A társadalom lehetséges fejlődésirányában elhelyezkedő felfogás mégsem ez. A vereség oka nem a szocialisták egységpolitikája, hanem azoké, akik ezt az egységet nagyon is tudatosan kiszámított maximalizmussal és a « virage à droite » demagóg jelszavával¹¹ megtörték, mert saját, szűk érdekeik szempontjából sokszorosan veszedelmesebbnek tartották egy jobboldali győzelemnél. A felelősség teljes egészében Marchais-ékat terheli, azt az ál-demokratikus, ál-eurokommunista vezetőséget, amely Franciaország reális nemzeti érdekeivel és a jövő demokratikus Európájának az érdekeivel ellentétben a legrosszabb emlékű primitív kispolgárság és ouvrierizmus ideológiai nacionalizmusának a lobogóját tűzte ki. (...)

*

Itt van előttem Bibó István, a legnagyobb, a legfontosabb élő magyar politikai gondolkodó most « megjelent » szamizdat-könyve, a *Társadalmi reform és közigazgatás*.

¹⁰ « A baloldal vereséget szenvedett. » Ez a jegyzet a franciaországi választások másnapján íródott. — *A szerk.*

¹¹ Utalás arra, hogy a kommunista vezérkar saját hirtelen irányváltozását úgy tálalta fel, hogy a szocialista pártot vádolta « jobbrakanyarodással ». — *A szerk.*

Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945-47 közötti közigazgatási reformtörekvésekhez.) A tanulmánygyűjtemény, mint az alcímből is látható, 1945 és 47 közötti írásokat tartalmaz.)

A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről című 1946 eleji kéziratrövidékében Bibó két végletes kategóriát vezet be. Ezek: « a közösség önigazgatása », « a merőben idegen igazgatás ». Az utóbbi meghatározása mindkét kategória tartalmára rávilágít. A merőben idegen igazgatásban « az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi céljai vannak, melyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségleteitől. Ilyenkor az érintettek merőben tárgyai egy rideg cél megvalósítására irányuló tevékenységnek, mely az érintett emberek szükségleteit csak akkor és annyira veszi tekintetbe, ha és amennyire azoknak a kielégíthetlensége károsan hatna vissza az uralom céljainak és érdekeinek érvényesítésére. » Ez utóbbit később egyszerűen hatalmi, uralmi igazgatásnak is nevezi, szemben a *nem uralmi, hanem demokratikus* önigazgatással.

E gondolatok szembetűnő aktualitása nem csupán és nem elsősorban az önigazgatás kifejezésnek a használatában rejlik, hanem a sajátos magyar hatalmi és igazgatási viszonyok konkrét elemzésében. Ezekből az elemzésekből három dolog derül ki: 1. az ún. hagyományos magyarországi igazgatási rendszer valamennyi (mind specifikusan magyar, mind idegen hatások nyomán meghonosodó) együttthatója a rideg hatalmi szempontok, illetve a társadalom többségének érdekeivel szembenálló kaszt- vagy rétegszempontok túlsúlyát mutatja; 2. az 1945-ös demokratikus, és bizonyos területeken egyenesen forradalminak mondható fordulatban sokkal inkább az egész hagyományos hatalmi-igazgatási rendszer csődje, mint az egész társadalmat átható, cselekvőképes és tudatos demokratikus akarat jutott kifejezésre. Éppen ezért az adott helyzetben elengedhetetlennek, s tekintettel arra, hogy a konszolidáció még nem következett be, lehetségesnek is tűnt egy olyan átfogó közigazgatási reform, amely ezen — a lakosság abszolút többségének egymáshoz és a hatalomhoz való viszonyát döntően meghatározó — területen megteremt-

hette volna a demokratikus öngazgatás szervezeti kereteit, s ezzel a nagypolitikában, az államéletben már bevezetett reformok, a képviseleti demokrácia, a többpártrendszer stb. már nem légüres térben, hanem egy mélyrétegeiben, alapjaiban is demokratikussá váló társadalomban érvényesülhettek volna; 3. amennyiben a közigazgatási reform bevezetését elmulasztják, figyelmeztetett Bibó 1946-ban, nagyon könnyen előfordulhat, hogy az igazgatási viszonyok az óriási személycsere ellenére a régi alapokon, a hatalmi, uralmi igazgatás struktúráját megőrizve fognak konszolidálódni, azzal a különbséggel, hogy a hagyományos rétegszemponatok helyett most pártszempontok alapján szerveződik majd meg a lakosság döntő többségét pusztá tárgynak tekintő uralmi igazgatás.

Mindenki tudja, mi történt 1948-ban Magyarországon és egész Kelet-Európában. Az, amit még Bibó István is szinte bekövetkezése pillanatáig teljességgel elképzelhetetlennek, a mégoly elmaradott, « zsákutcás » magyar történelemmel és társadalommal is összeegyeztethetetlennek tartott. S aminek igazi dimenzióit, immár harminc éves fennállását, a sajátos magyar adottságokkal való egybefonódását éppen a Bibó István-i kategóriák, az egész bibói koncepció reaktualizálása révén tudjuk igaz valójában megítélni. Ha az egész 1948 utáni fejlődést a 45-47-es korszak részben megvalósult, de talán nagyobb részben elmaradt, mindamellett történelmileg *lehetséges* reformjainak fényében vesszük szemügyre, két dolgot állapíthatunk meg.

1. Az elmúlt harminc év, egészében és lényegi folytonosságában tekintve határozott visszafejlődést jelent a 45-47-es periódus megvalósításaihoz és elmulasztott lehetőségeihez viszonyítva.

2. Annak ellenére, hogy ez a visszafejlődés egy alapjaiban idegen (oroszl) politikai-hatalmi rendszer magyarországi érvényesítésének köszönhető, a magyar társadalom történelmi sajátosságait tekintetbe véve nem nevezhető a magyarsághoz viszonyítva teljességgel külsőlegesnek. Igaz, hogy kiváltó oka a szovjet hatalmi jelenlét, eszköze pedig egy száz százalékosan internacionalista, vagyis a

szovjet érdekeknek alárendelt szervezet: az MKP, és ideológia: a marxizmus-leninizmus. De legalábbis ami a lakosság döntő többségének életét érintő igazgatás szféráját illeti, ez a hatalmi-politikai rendszer, minden látványos történelmi törés, szakadás ellenére nagyon is szervesen egybefonódott a hagyományos magyar igazgatási rendszer struktúrális hiányosságaival, ridegen hatalmi, a hivatali szakszerűséget megtűrő, de nem előfeltételező, a saját életét élő közösségek jogi garanciáit és öngazgatását vagy nem is ismerő, vagy elnyomó, egyszóval antidemokratikus jellegével.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy semmiféle hitele sem lehet annak a beállításnak, amely a politikai rendszer felszínén, a « nagypolitikában » letagadhatatlanul megnyilvánuló antidemokratizmust bírálva kitart amellett a feltételezés mellett, hogy a szocialista társadalom « mélyrétege », bázisa vitathatatlanul demokratikus, ténylegesen szocialista jellegű. A valóság az, hogy a képviseleti demokrácia, a parlamentarizmus, a szervezeti és ideológiai pluralizmus hiánya szervesen összefügg a helyhatósági testületek, általában mindenfajta közösség vagy község antidemokratikus, hatalmi adminisztrálásával. A bibói koncepció reaktualizálásából adódó további és talán legfontosabb következmény az, hogy a jelenlegi hatalmi rendszer elleni, egyelőre csupán elméleti és ideológiai harcnak Magyarországon elsősorban nem az általános szabadságjogok, a politikai pluralizmus hiányára kell összpontosítania figyelmét, hanem az ország valamennyi közösségét átható általános igazgatási rendszer antidemokratizmusára. Ez kettős előnnyel járna. Egyrészt így ideológiai és világpolitikai érvekkel (a marxizmus-leninizmus sérthetlenségére és a szovjet jelenlétre való hivatkozással) el nem némítható követelések egész sorát lehet felvonultatni, olyan követeléseket tehát, amelyek benső legitimitását a hatalom semmiképpen sem vonhatja kétségbe. Másrészt, ami a gyakorlati, tényleges cselekvést illeti, az öngazgatás nevében fellépő ellenzék nem kényszerülne arra, hogy a központi hatalom « egyszer úgyszólamint bekövetkező » összeroppanásában reménykedjék, illetve, hogy ezt azonnal összeesküvésnek minősülő akciókkal próbálja elősegíteni,

hanem nyílt, illegalitással nem járó tevékenységbe kezdhet a hatalmi adminisztrálás számtalan ponton támadható antidemokratizmusa ellen. Azon túl, hogy ezen a területen egy ideológiailag teljességgel fegyvertelen, a félreérthetetlen repressziótól saját érdekében tartózkodó hatalommal találja magát szemben, ez még azzal a nem lebecsülendő előnnyel is járhat, hogy nyílt hatalmi válság esetén — ami külső okok következményeképpen is előállhat — az országot, a társadalmat (az életet, ahogy Bibó nevezi) nem éri váratlanul a központi hatalmi apparátus tüneményszerű összeomlása, a pillanatokon belül előálló hatalmi vákuum. (Amint azt Claude Lefort éppen az 56-os magyar forradalom kapcsán oly világosan megfogalmazta a *Libre* tavalyi első számában: a korlátlan, totalitarisztikus hatalom egyúttal a legsebezhetőbb hatalom!) Más szóval a spontánul, ellenállhatatlan erővel kirobbanó öngazgatási törekvések egy már felkészült, politikailag és ideológiailag tudatos ellenzékhez társulhatnak. Így kiküszöbölhető lesz az 56-os forradalom egyik gyengesége, nevezetesen, hogy a « tudatos » ellenzék nemhogy előtte járt volna az eseményeknek, hanem éppenséggel az események örvényében hánykódva vált napról-napra, de mindig *lépésbiánnyal* radikálisabbá, s emiatt, ahogy a brutális katonai beavatkozás szétzúzta a spontán forradalmi mozgalmat, a tudatos ellenzékiség is szinte nyomtalanul átszenderült a másvilágra.

márc. 26.

Végre itt is a destabilizálódás nyilvánvaló jelei mutatkoznak. Egyrészt Ceaușescu a március 22-i plenárison tartott beszédében világosan utal a vezetőségen belüli ellentétekre: « *Már 1974-ben határozat született a gazdasági-pénzügyi mechanizmus tökéletesítését célzó intézkedések kikísérletezésére, például a nettó-termelés értékmutatójának bevezetése a globális termelés értéke helyett. (...) A kikísérletezéssel és a következtetések előterjesztésével megbízott szervek azonban évről-évre azt hangoztatták, hogy nem jutottak világos konklúzióra, múlt év*

végén pedig (...) kijelentették, hogy a kikísérletezés nem mérvadó, következésképpen fent kell tartani a jelenlegi helyzetet, míg más mutatókat nem találnak. A Politikai Végrehajtó Bizottság visszautasította ezeket a konklúziókat, mint meg nem felelőket, és elhatározta a négy éven át elodázott intézkedések kidolgozására és alkalmazására való azonnali áttérést. » Másrészt úgy tűnik, hogy ha meg történt is a döntés az új mechanizmus bevezetésére, nem annyira személyi, mint inkább a tényleges gazdasági állapotokból fakadó tényezők nehezíteni fogják az áttérés gyors megvalósítását. Február 16-án, amikor Ceaușescu a változásokat bejelentette a bukaresti Nehézipari Minisztériumban, azt mondta, hogy az első negyedév végén már át is térnek az új rendszerre. Most pedig, az első negyedév végén ezt mondja: « teljes határozottsággal kell fellépniünk az intézkedések legjobb körülmények közötti gyors gyakorlatba ültetéséért, hogy a második féltől kezdődően a nettó termelés értéke képezze minden egység tevékenységének, az általános gazdasági tervnek az alapját, és tükröződjék a jövedelem és kiadás költségvetésében. 1979 elején [??] rátérünk az egész gazdasági tervnek a párt Központi Bizottsága jelenlegi plenáris ülésén elfogadott határozatok alapján való megszervezésére. » Mivel magyarázható ez a kapkodás? A valóságos gazdasági helyzet « ismeretlenjein » kívül talán azzal is, hogy a « reformot » éppen a reform kidolgozásával évekkal ezelőtt megbízott szervekkel és személyekkel szemben kell végrehajtani. Természetesen szó sem lehet arról, hogy épp ezek az emberek (Berghianu, Pățan — akiket Ceaușescu közvetve ugyan, de félreérthetetlenül támadott mostani beszédében) lettek volna az új mechanizmus ellenzői. Inkább arról lehet szó, hogy ők komolyabb és átfogóbb reformot akartak, mert van némi fogalmuk az ország valóságos állapotáról. Nagyon könnyen előfordulhat, hogy ez lesz az a terület, ahol az egyszemélyes vezetés nyilvánvaló csődhöz fog vezetni. Ceaușescu személyesen akarja megbolygatni azt a struktúrát, amelynek ő oly csodálatos kifejeződése. A kör bezárult.

A *Pikk-dáma-ügy*. A *Literaturnaja Gazeta* után most már a *Pravda* is támadja Ljubimovot¹². Ez már a « nagy orosz hagyományok » nevében fellépő sztalinizmus. D. Vernet (*Le Monde*, III. 16) fel is figyelt arra, hogy a hangnem nagyon hasonlít a múlt decemberi irodalmi összejövetel hangnemére.

Érdeemes lesz majd megfigyelni, hogy a mai magyarországi politikai és kulturális « apparátus », mely a következetes erdélyi ellenzékieket (vagyis azokat, akik nemcsak az itteni rendszert, hanem a magyarságot és főként az alapformát, a szovjet rendszert sem fogadják el) egyszerűen szovjetelleneseknek minősíti, s ennyiben alkalmatlanoknak is arra, hogy az ő « kisebbség-mentő » akcióikkal együttműködhessenek, egyszóval érdemes lesz megfigyelni, hogy azok, akik számára a magyarság alapvető nemzeti érdekeinek védelme és képviselése, valamint a társadalmi és kulturális demokrácia csupán meghatározott csoportérdekek között ügyesen egyensúlyozó *taktika*, hogyan fognak reagálni arra, ha majd a magyar nemzeti sztalinisták vagy nemzeti leninisták veszik át az ő szerepüket (olyan szovjet politikai tényezők támogatásával, amelyek nemcsak Kádártól, hanem Brezsnyevtől is « balra » állnak). A nemzetietlen pragmatikus szovjetbarátoknak a nemzeti szovjetbarátokkal történő esetleges felváltása egyébként legalább annyi előnyt jelenthet a magyaroknak, mint amennyit Sartre szerint a De Gaulle-i politika jelentett a franciáknak. (...) Ha majd a magyar nemzeti szovjetbarátok lépten-nyomon a magyar hagyományokról, a nemzeti érdekekről fognak szónokolni, legalább ráébresztik a magyar népet arra, hogy nem kispolgárok, aktivisták, menedzserek és féltehetségek gyülekezete, nem csoportérdekek « informális szövevénye », hanem mindenekelőtt

¹² Szovjet rendező, aki modernista elvek alapján készítette elő Csajkovszkij operájának új betanulását. A produkciónak eredetileg Párizsba is el kellett volna jutnia, a szovjet kultúrhatóságok azonban az utolsó pillanatban leállították a dolgot. — *A szerk.*

nemzeti közösség, mely demokratikus, antitotalitarisztikus harcát csak mint ilyen küzdheti végig.

*

Lucio Colletti a sztalinizmus vallásosságát említi az *Espresso-ban* (III.12). Tisztában van azzal, hogy nem akármilyen vallásosságról van szó. « *Arról van szó, hogy nem tesznek különbséget olyan dolgok között, amiket a Nyugat történelmi fejlődése szétválasztott: államot az egyháztól, politikát a moráltól, hatalmat az igazságtól. Nem machiavellizmusról, egész másról van itt szó. Machiavelli a politika amoralitása, a politikának az etika iránti közömbössége. Ezzel kezdődik a modern értelemben vett szabadság. (Morál és politika szétválasztása pedig később ahhoz vezetett, hogy megszületett a Jog mint e két szféra szabályozója.)* »

Rendkívül fontos dolog tudomásul venni a Nyugat- és Kelet-Európa közötti alapvető, történelmi különbségeket. (Itt persze nem a politikai értelemben vett Kelet-Európára gondolok, hanem csak az *ortodox* Kelet-Európára: Oroszországra, Romániára és Bulgáriára, valamint a Horvátország és Szlovénia nélkül számított Jugoszláviára. Sőt, nyugodtan tovább szűkíthetjük a kört Oroszországra, mert a többi említett — balkáni — ország a több évszázados török hódoltság és egyéb tényezők miatt számos sajátos, de persze Nyugat-Európától nem kevésbé különböző jegyet mutat, míg Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Romániából Erdély, Jugoszláviából pedig Horvátország és Szlovénia* történelme, alapvető társadalmi és kulturális jellegzetességei miatt legalábbis Nyugat-Európa peremvidékének tekinthető.

* Ez nem jelenti Jugoszlávia vagy Románia területi integritásának a kétségbevonását, sem az illető országok « felsőbb »- és « alsóbb »-rendű kultúrzónákra való felosztását. Egyszerűen bizonyos ma is ható történelmi sajátosságokról van szó. (A szerző beszúrása.)

De a helyzet mégsem olyan egyszerű, mint ahogy Colletti ellentétezéséből kiderül, mert igaz ugyan, hogy a « modern szabadságok » korszaka sok tekintetben valóban Machiavelli politikai amoralizmusával kezdődik, de nem kevésbé igaz az is, hogy a pusztán különbségtevés hatalom és igazság, valamint jogszerűség között még nem feltétlen biztosítéka a szabadságnak. Így például a természetjog valóban minden isteni és emberi hatalmat megelőző jogról beszélt (szemben a vallási dogmával és az állami abszolútizmussal), de ma már nagyon jól tudjuk, hogy *erre* a jogra is támaszkodhat, épülhet egy újfajta hatalom. A racionális jog és igazság tulajdonképpen nem más, mint jogos és igazságos hatalom, szemben a kinyilatkoztatott joggal és igazsággal, amely a « feltétlen » hatalom « létformája » volt.

A fő kérdés ma (a « történelem tetején ») az, hogy van-e a szellemnek az önmagán nyugvó tiszta ész és a kinyilatkoztatáson túl vagy azok mellett egy olyan alapformája, amely nem a hatalom, a tiszta létezés (közvetítettség) létformája? Ez a szellemforma soha sem lehet *készen*. De hogy *felkészülhessünk* rá, s hogy *előkészíthessük*, be és át kell látnunk az egész eddigi történelem, a különféle szellemi-hatalmi együttesek (jelentéses-hatalmi rendszerek) dialektikáját, belső szerkezetét. E dialektika egyik szélsőséges pólusa a létből kiűzött, közvetlenségétől, az igazságosság és jogosság álarcától megfosztott hatalom, a fasizmus, a harc, a gyilkosság mint szellemi-hatalmi forma. « *Hajtsd végre a tettet, ó Kunti fia szabadon minden köteléktől* [mely vele összekapcsolhatna]. (Bhagavad-gita¹³ III. 9.) Ha viszont a pőre, « svelato » hatalomból eltűnik minden szellem, csak a hatalomtól elvileg független és *cselekvő szellem* maradhat az egyedüli menedék. Ez a kinyilatkoztatás logikája: a szellem mint a hatalom nemléte. E nemlét egyik értelme az, hogy a hatalom nincs a lét formájában (tiszta, mindent elpusztító létezés, a szellem nulla-foka), a másik, hogy a hatalmat mint olyat teljesen elpusztítja a cselekvő szellem, vagyis

¹³ Szanszkrit nyelven írott filozófiai költemény; a hindu bölcsélet egyik hivatkozási alap-szövege.

az élő Isten. E két szervesen összetartozó pólus, a fasizmus és a kinyilatkoztatás között helyezkedik el a *jogos és igazságos hatalom*, amelynek abnormálisan anakronisztikus európai formája a kommunista totalitarizmus, az Isten nélküli Bizánc, vagyis a teljesen elvilágiasodott, immanentizálódott (ortodox) kelet-európai vallásosság.

Mármost tényleges történelmi törés csak a hatalom és a szellem dialektikájának, e dialektika valamennyi mozzanatának, vagyis teljes működésének a tagadásával teremthető. Ezért nem lehet végső cél sem a jogos, igazságos hatalom, sem Krisztus, sem a géppisztoly. Végső és gyakorlati cél — mindezekkel szemben — csak a hatalomtól nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is független demokrácia elmélyítése, az emberi közösségek önszervezésének és öngazgatásának az elősegítése lehet egy olyan megosztott, pluralista hatalmi keretben, amely a képviselői demokrácia, a társadalmi nyilvánossághoz való feltétlen jog biztosítása stb. révén legalábbis lehetővé teszi a *politikán kívüli célok érdekében folytatott politikai harcot*, amelyre mindaddig szükség lesz, ameddig az állam az emberi társadalom meghatározó egysége marad.

Arról van szó tehát, hogy a legnagyobb fokú elméleti intranzigenciát és következetességet ne csak szimpla gyakorlati érzéssel, hanem a gyakorlat, a világ érzékelésével, s az ebből fakadó közösségi felelősségvállalással egyesítsük. Nem azt kell tehát mondani, hogy « megszüntetjük az államot! », « harcolunk a hatalom ellen! » stb., hanem ezt: az emberi közösségek szabad, önelvű fejlődését és mindenekelőtt igaz emberi közösségeket akarunk a teremtéstől a kultúráig mindenütt, olyan politikai-hatalmi keretben, amely az ezért a célért folytatott küzdelmet lehetővé teszi. S ha veszélybe kerül, megvédjük ezt a nyugodt lelkiismerettel demokratikusnak nevezhető politikai keretet (Nyugaton), vagy, ha nem rendelkezünk vele, harcolunk érte (Keleten).

A balosságnak lényegi jellemvonása volt és marad, hogy azt képzele: a kelet-európai totalitarizmusból, a hatalom e mindenhatóságából közvetlenül, a nyugati pluralista politikai demokrácia megkerülésével át lehet menni a hatalmon, a politikán túli demokráciába. Erről szó sincs.

Éppen úgy, ahogy Nyugat-Európában sem a politikai demokrácia széttűzése, közvetlen transzcendálása a cél, hanem a társadalom hatalmon kívüli, közösségi szféráinak kialakítása és megerősítése a közvetlen közösségi tevékenység és egy olyan hatalmi politikai keretben való *részvétel* segítségével, amely elismeri a politika és a hatalmon kívüli demokrácia (a közösségi önelvűség, önrendelkezés) kölcsönös függetlenségét, s amely a totalitarizmus jelentés-hatalmi egyneműségével szemben a feltétlen megosztottság alapján áll.

*

Illyés Gyula interjúja a francia rádióban. 1942-ben ő adta ki a *Francia irodalom gyöngyszemei* című antológiát, ami szerinte nemcsak « manifesztum » hanem egyenesen tüntetés volt akkor a franciák, a francia kultúra mellett. Az interjút néhány ténymegállapítással zárja: 15 millió magyar van, ebből 10 él a határok között, 4 a környező országokban « elég nehéz helyzetben ». Nem mondta ki, de magától értetődő volt: ha az ő tette akkor egyértelmű gesztus volt a franciák felé, akkori nehéz helyzetükben, úgy ez a gesztus most viszonzásra vár.

ápr. 2.

Bilák a csehszlovák KP plénumán: « Határozottan vissza kell utasítani az olyan állításokat, amelyek szerint a marxizmus-leninizmus elavult lenne, s nem felel meg a forradalmi harc követelményeinek a fejlett kapitalista országokban. » (*Népszabadság*, III. 22, a Tassz nyomán.) A *Népszabadság saját tudósítója* ugyanakkor részletesen beszámol az olasz belpolitikai helyzetről Moro elrablása után, kommunisták és kereszténydemokraták közös tüntetéseiről és politikai fellépéseiről.

Ez a felémátság nem fog sokáig tartani. Persze sokmindent sajnálhatnak majd az ottaniak abból, aminek Budapestén előbb-utóbb vége szakad. De ami magát a struk-

túrát illeti, ezt az egész kisszerű uram-elvtársamos « demokráciát » — nincs mit sajnálni rajta. Inkább jöjjenek a nemzeti-balos intranzigensek, mert ha ők lesznek hatalmon, legalább nyílttá, akuttá válik az egész politikai-hatalmi rendszer szembenállása a demokráciával és az alapvető nemzeti érdekekkel. Ameddig ez a jelenlegi kiegyezésem kommunizmus fennmarad, egyetlen társadalmi és nemzeti alapkérdés sem válhat nyilvánvalóvá; addig mind a cselekvésben, mind a gondolkodásban csak a legkétségbeejtőbb eklekticizmus és kisszerűség marad az irányadó: gazdasági reform és annak állandó megfékezése, demokrácia és annak állandó meghiúsulása. Így minden szépen kiegyenlítődik, s a társadalmi psziché a null-ponton, a puszta vegetálás, a legközönségesebb mindennapiság szintjén marad. Mindenki nyüzsög: a mozgás szembetűnő például a romániai trespedséghez, álomkórsághoz viszonyítva, de míg ott a lázas tevékenység a null-ponton tetőz, itt a teljes visszafojtottság a társadalmi, nemzeti és szellemi energiák felhalmozódását eredményezi, ami, ha felszabadul, nemcsak egyéneket, hanem egész közösségeket lendít túl a társadalmi cselekvés nulla-fokán. Lásd a zsilvölgyi bányász-sztrájkot (amelynek méreteiről a kitelepített bányászok száma árulkodik a legjobban: bányánként száz-kétszáz a két-három ezernyi összlétszámából), vagy a Király ügy nyomán aktivizálódó magyarságot, és nem utolsó sorban a romániai magyar szellemi élet felszíni provincializmusa alatt meghúzódó radikalizmust.

A fennálló állapotokkal való gyökeres és következetes szembefordulás — ami az egy Goma ellenpéldáját leszámítva a román kultúrában mondhatni ismeretlen, s amire Magyarországon a « reálpolitika » körüli nyüzsgésükben szinte idejük sincs odafigyelni az embereknek — az életet megsemmisítő totalitarizmus elutasítása az a mérce, amelynek alapján az erdélyi magyarság cselekvési és szellemi kultúrája ma megmértetik. Itt a közvetlen önvédelem kényszerít bennünket egy olyan magatartás rengeteg kockázattal járó vállalására, amely egyszerre fordul szembe a román nacionalizmussal és a szovjet nagyhatalmi érdekek árnyékában hűsölő magyar reálpolitikával, mert egyetlen ellenfelet ismer: a kommunista párt uralmán alapuló tota-

litarizmust. És ha erre azt mondják nekünk, hogy min-
dennel és mindenkivel szembefordulva nem lehet élni,
hogy ez a biztos pusztulás, akkor erre azt válaszoljuk,
hogy nem vagyunk egyedül. Ha a hatalmi és nemzeti ki-
zárólagosság, valamint a kulturális balkanizmus által meg-
rongált román értelmiség nem is, de szövetségünk a tá-
pázkodó, erjedésben lévő román társadalom és a nyilván-
osság szférájából kirekesztett, velünk egy történelmi
időben élő román értelmiség. S ha még nem az, azzá
válhat, mert mi nem « Erdélyt akarjuk », ahogy a hiva-
talos propaganda sugalmazza, hanem egyenlőséget és de-
mokráciát románoknak, magyaroknak egyaránt, itt Ro-
mániában és egész Kelet-Európában. Szövetségeseink
továbbá a magyarországi látszatdemokráciát a szovjet meg-
szállással, a Szovjetunióknak való alrendeltséggel együtt
visszautasító magyarok. Szövetségeseink a lengyel, a cseh-
szlovák, a kelet-német, a szovjet, az egész kelet-európai
ellenzék. Szövetségeseink a nyugati liberalizmus és « liber-
tarizmus » és a nyugati demokratikus szocializmus. Egy
egész világgal állunk szemben, igaz, de egy egész világ
áll mellettünk. Hogy ebben a világküzdelemben rajtunk,
egy kétmilliók kisebbség képviselőin nem sok múlik, az
bizonyos. De nem kevésbé biztos, hogy rajtunk is múlik,
s velünk együtt elsősorban azokon a kelet-európai ellen-
zéken, akiknek hozzánk hasonlóan nincs veszténivaló-
juk.

*

És most lássuk az ideológiai nyilvánosság tényeit.
Páskándi Géza¹⁴ cikke a budapesti *Élet és Irodalom*-ban
a « nemzetiségi reneszánszról »: « *mindenfajta érzékeny-
ségnek a történelemben vannak hibernációs korszakai, de
azután a medve Gyertyaszentelőt érez, kijön barlangjából,
Csipkerózsika is felébred.* » Ez szép és igaz metafora. Az
viszont, hogy végig a nyugat-európai kisebbségek nyomo-

¹⁴ Néhány évvel ezelőtt Erdélyből Magyarországra költözött író.

rúságáról és mozgolódásáról beszél, a burzsoá társadalomról, amely úgymond «nem tudta alapvetően megoldani a szociális és politikai kérdéseket» — ez mint metafora (Páskándi nyilvánvalóan annak szánja) se nem szép, se nem igaz, hanem abszurd, abszurdabb mint Páskándi valamennyi «abszurdoid-»-ja együttvéve. A nemzeti-nemzetiségi kérdés feszegetése nem is lehet más, mint abszurd egy olyan országban, amelynek külügyminisztere például a Tisztelt Ház előtt tartott expozéjában megemlékezik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról, a neutronbomba elleni harc fontosságáról, de a nemzeti függetlenségről mégcsak említést sem tesz (*Népszabadság*, III. 25.). Ennél már csak az az érthetlenebb, hogy az a Páskándi Géza, aki évekig volt börtönben (igaz, hogy nem Magyarországon, hanem Romániában, de mindenképpen egy szovjet mintára berendezkedő igazságszolgáltatásnak köszönhetően), most leírja, le meri írni, hogy «a Szovjetunió, legelőször a világtörténelemben olyan marxista-leninista modellt indított útjára, amely a saját tapasztalatok mellett mindig is az egyetemes tapasztalatok legelső forrása lesz», le meri írni, hogy «a marxizmus-leninizmus nemzeti kérdésben felhalmozott elmélete és gyakorlata a változó világ közkinccse». Az a tény, hogy Páskándi Géza ezt a siralmas, undorító hazugságot le meri írni, hogy nemcsak ő, hanem a magyar írók legjobbjai ezzel érvelnek, ezt mondják, ezt írják, vagy hagyják, hogy beleírják a szövegükbe (mint Illyés Gyula, akinek tavaly karácsonyi cikkében eleven túskeként díszeleg az a mondat, hogy a Szovjetunióban példaszerűen megoldották a nemzeti kérdést), mindez azt bizonyítja, hogy a magyar kultúra, a magyarországi kultúra mélyponton van, hogy mélyebbre süllyedt, mint a negyvenes évek elején. Akkor, a német modell «egyetemes érvényűségének» delelőjén egyetlen magára valamit is adó magyar író vagy gondolkodó sem írta le azt, hogy a fasizmus «elmélete és gyakorlata a változó világ közkinccse». Akkor még Szabó Dezső is tudta, sőt, félreérthetetlenül le is szögezte, hogy Magyarország, a magyar nép számára a német «világmodell» jelenti a legnagyobb veszélyt. Most, harminc éves szovjet katonai és társadalmi-politikai megszállás után a

legutolsó magyar kisember is, az esztergályos, a paraszt, a borbély is tudja, hogy ki és mi jelenti a legnagyobb veszélyt, de a magyar írók, a legjobb magyar írók nem tudják. Ha 1956-ban a magyar írók mutatták az utat, az irányt az embereknek, most a magyar írók *ellenére* kell, hogy rátaláljanak a helyes útra. Ezt valóban elérte a Kádár-rendszer: mélypontra juttatta a magyar kultúrát, olyan mélypontra, amihez foghatót csak az 1867-es kiegyezés utáni évtizedekben ismerünk.

*

Ami pedig a román lapokban olvasható, az többnyire olyan iszonyatosan színvonaltalan, hogy szinte még említeni sem érdemes. A március 31-i *Contemporanul*¹⁵ kerekasztal-rovatának már a címe mindent elárul: *Erdély a III. századtól a XIII. századig. Egy évezrednyi román folytonosság.* Lassan az archeológia lesz a legfontosabb politikai tudomány Romániában. Nem az a lényeg, hogy a « tudományos » hamisítás szervezett rendszere alakult ki. Mindenki ott találja meg az igazságot, ahol keresi. Ha ők a régészetben keresik (ők alatt természetesen nem a román népet értem, hanem a fanatikussá vált román történészeket és ideológusokat), mi keressük a jelen és a jövő tudományában: a tisztánlátásban. Hogy a román kontinuitás-elmélet igaz-e vagy hamis, azt ítélje meg a nemzetközi tudományos közvélemény. Itt egészen másról van szó. Arról, hogy a kontinuitás igazságától vagy hamiságától függetlenül, minden földből kikapart korsó vagy pénzdarab az erdélyi magyarok idegenségét, jövevényvoltát, eredendő jogtalanságát bizonyítja ezen a földön. Legalább két emberöltővel maradtak el a jelentől azok, akik a történelem cserepein keresztül nézik nemcsak a kisebbség, hanem saját népük, a többségi nép létehez való jogát is, azt a jogát, hogy szabadon élhessen és gondolkozhasson.

¹⁵ Bukaresti kultúrpolitikai hetilap.

Major Ottó széljegyzetei Németh László önéletrajzi írásaihoz az *Élet és Irodalom*-ban (ápr. 1.). « Faji szemlélet », a fajiságot a nemzeti fejlődés középpontjába állító gondolatmenet — ezt emeli *most* ki Németh László életművéből a budapesti irodalmi hetilap. Ez azt jelenti, hogy az ellentétek éleződnek, s az apró kis események lassan visszafordíthatatlan és egyre nehezebben kontrolálható esemény-láncolattá válnak. (...) Az ún. népi (nemzeti) ellenzék egyelőre csak főként zsidó (ritkább esetben német stb.) származású személyek ellen hadakozik, s többnyire kulturális témák kapcsán. Ideológiai és politikai szempontból a lehető legnagyobb zűrzavar uralkodik közöttük, amit nagyon jól megvilágít a « szovjet vonal » taktikai elfogadása, a szovjet modellre, a marxizmus-leninizmusra való állandó hivatkozás. Ennek ellenére rendkívül fontos fejlemény, hogy ennek a nemzeti vonalnak a hívei mozgolódni kezdtek, amiben az « ellentábor », a jelenlegi ideológiai és kultúrpolitikai status quo hívei nagyon helyes ösztönnel meg is érezték az őket fenyegető veszélyt (ezt bizonyítja Major Ottó cikke, akárcsak néhány héttel korábban Faragó Jenőnek, az *Élet és Irodalom* főszerkesztő helyettesének egy első oldalas cikke is az ún. « erdélyi modell » térhódításáról a hetvenes évek magyarországi irodalmában, egyébként Major egészen leplezetlenül épp ennek a cikknek a hangnemét folytatja: « a memoár és a tényfeltáró irodalom előnteni látszik egész literaturánkat »).

Miért fontos ez a fejlemény? Azért, mert egy átfogó, a társadalmi, ideológiai és politikai pluralizmus jegyében fogant reform Magyarországon nem kevésbé fontos, nem kevésbé létszükséglet, mint bármelyik kelet-európai országban. Márpedig a jelenlegi belső szélcsend, s ennek kifejeződéseként a nyomasztó kulturális pangás semmi esetre sem segítheti elő ennek a radikális reformnak a napirendre kerülését. De hogyan segíthetik elő a pluralizmusnak, a jelenlegi felvilágosult totalitarizmussal való szakításnak az ügyét épp azok a népiek, akikben sok esetben éppen a liberalizmussal szembeni gyűlölet, a

nemzeti, esetleg faji elfogultság és a kommunizmus, a marxizmus-leninizmus « gyökeres » vállalása keveredik? A társadalmi változások többnyire nem racionális, nem logikus utat követnek (...) A magyar társadalom különleges képződmény, s csak úgy lehet eligazodni benne, ha a stratégiai tisztánlátást árnyalt, a « zsákutcás magyar történelem » (Bibó István) *Holzwege*-it¹⁶ is kiismerő elemzésekkel egészítjük ki. A magyar művelődési életben most támadt feszültség is egy ilyen történelmi zsákutcában leli magyarázatát, mégpedig abban, hogy a török kiűzése után osztrák fennhatóság alá kerülő Magyarország, a kiegyezéssel Magyarország, a Horthy rendszer, majd a Rákosi- és a Kádár-rendszer társadalmi-politikai struktúrájára, bizonyos hangsúlyeltolódásoktól most eltekintve, *a nemzeti függetlenség hiánya* meghatározó módon rányomta bélyegét. Ez oly módon történt, hogy a mindenkori « szövetséges » hatalom — vagyis Ausztria, Németország, majd pedig a Szovjetunió — a történelmi vagy ideológiai előjogokra hivatkozó uralkodóréteg társadalmi és kulturális pozícióit erősítette, miközben a magyar társadalomban minden megnyomorítotttsága ellenére megvoltak egy fejlettebb, az éppen adott hatalmi viszonyokon túlmutató társadalmi berendezkedés előfeltételei. Ez az ellentmondás a társadalom demokratikus képessége és az adott hatalmi viszonyok között társadalmi robbanások és nemzeti tragédiák sorozatában jutott kifejezésre (1848, 1918-19 és 1956).

A Szovjetunió árnyékában végrehajtott 1948-as kommunista hatalomátvétel eleve egy ilyen zsákutca-struktúrában fogant. Közhely, hogy ez a fordulat, amely a kommunista pártot a politikai hatalom kizárólagos birtokosává tette Magyarországon, a szovjet jelenlét nélkül nem következhetett volna be. Nagyrészt ezzel magyarázható, hogy az új hatalmi rendszer exponensei számára a magyarság nemzeti identitásának vállalása másodlagossá vált a Szovjetunió szerepének feltétel nélküli vállalásával szemben. Ez most, egy újabb történelmi fordulópont küszöbén, amely gyöke-

¹⁶ Erdei csapás, amely sehova sem vezet. Utalás Heidegger egyik könyvének címére.

resen megváltoztathatja valamennyi kelet-európai ország arculatát, újabb történelmi zsákutca felé terelheti az egész magyar társadalom demokratikus továbbfejlődését. Nagyon jól tudjuk, hogy a negyvenes évek első felében a magyar uralkodó osztály a nemzeti érdekeknél magasabbrendűeknek tartotta saját hatalmi érdekeit, s az « utolsó pillanattig » szövetségese maradt Németországnak (amelyhez szervesebb szálak fűzték, mint a magyar néphez és a magyar társadalomhoz). Ugyanez ismétlődhet meg most a Szovjetunióval, ha a magyar társadalom nem jut el arra az érettségi fokra, amelyikre a lengyel társadalom nem kevés csalódás és erőfeszítés árán eljutott: a nemzeti érdekeknek és a demokrácia érdekének a szintéziséhez.

Az ún. nemzeti vonal mostani magyarországi mozgódása önmagában szemlélve nem kevés riasztó vonást mutat: nemzeti, sőt sok esetben faji elfogultság (ez a nemzeti identitás másodlagosságának tökéletes « megfelelője » a magyar társadalom zsákutca-struktúrájában) keveredik benne az uralkodó « liberális » kommunizmusnál is nyersebb, intranzigens marxizmus-leninizmussal, a szovjet modell örökérvényűségének elfogadásáról nem is beszélve. Csakhogy van ebben a rendkívül eklektikus képletben egy döntő vonatkozás, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni: *a « nemzetiek » esetében a marxizmus-leninizmus és a Szovjetunió « áldásos szerepének » az elfogadása másodlagos, a nemzeti érdekek érvényesítésével, a nemzeti identitás vállalásával szemben.* Ez most az az archimedészi pont, ahonnan a magyar társadalom kimozdítható a helyéből. A nemzetiek marxistasága és szovjetbarátsága nem egyéb rosszul palástolt ideológiai-politikai tájékozatlanságnál, vagy — rosszabb esetben — zűrzavarnál. Mármost ennek az ún. nemzeti vonalnak a hívei éppen attól a hivatalos politikától kaphatják az első támpontokat a helyes tájékozódásra, amelyik fel fogja világosítani őket, hogy a « faji szemlélet » képviselőiként nem lehetnek jó marxista-leninisták, s még kevésbé jó szovjetbarátok. Ezért fontos — többek között — Major Ottó cikke Németh László « fajiságról ».

A lengyel Írószövetség elnökségébe négy ellenzékit választottak be: Jan Josef Szczepanskít, Wislawa Szymborska költőnőt, Jacek Wozniakowskit (a Znak katolikus kiadóhivatal igazgatóját) — ezek hárman a « Repülő Egyetem » tagjai — és Marek Nowakowskit, a földalatti *Zapis* egyik irányítóját. — Kazimierz Kozniewski, a *Polityka* főszerkesztője a kultúra szabadságáról beszélt. Amikor a katówicei vicevoivoda Andrzej Brannt, aki a cenzúra ellen tiltakozott, baikeverőnek nevezte, Jerzy Purament kommunista író, körülbelül 30 kollegájával együtt kivonult a teremből, Iwaszkiewicz pedig nyilvánosan megvédte Brannt. (*L'Unità* IV. 10) Ez volt az utóbbi húsz év legszabadabb szellemű írószövetségi konferenciája.

ápr. 18.

A francia baloldal győzelme egy akarva-akaratlanul fenntartott szörnyszövetséget, a nyugat-európai baloldal és a kelet-európai hatalmi rendszer közötti, felületi kritikák által tarkított « békés egymás mellett élést » segített volna megbontani, vagy legalábbis meglazítani. Ebben rejlett volna összeurópai, sőt világpolitikai jelentősége, hiszen maga az események logikája kényszerítette volna a francia kommunistákat arra, hogy Kelet-Európával mint saját elhesegetett alteregójukkal szembesüljenek, a szocialistákat pedig arra, hogy feladják a szociáldemokraták kelet-európai « reálpolitikáját », amely mindennél előbbre valónak tartja a stabilitást, bizonyos jól meghatározott gazdasági érdekekkel összhangban. A március 19-i bukás után valószínű, hogy a francia baloldalnak önmagával és *egyúttal* Kelet-Európával való szembesülése még néhány évig az állampolitika szintje alatt marad. (...)

Ma nem lehetséges olyan politikai stratégia, amely ne a két Európa egybekapcsolásán alapulna. Amelyik nem hirdeti ezt meg nyíltan, az megteszi hallgatólagosan. Jó példa erre az utóbbira Philippe Nourry egyébként kom-

petenciáról tanúskodó cikke az április 14-i *Figaro*-ban¹⁷ az olasz kommunista pártról. « *Még nem fordítottak elég figyelmet Gramsci gondolkodásának mélyebb elemzésére; e gondolkodás uralkodó vonása egy bizonyos totális hatalmi megszállottság, amely a hatalom megragadását a forradalom céljává és nem kiindulópontjává teszi.* » Ami Gramscit illeti, tökéletesen igaza van. Ő valóban a nyugati sztalinizmus, pontosabban a nyugati leninizmus ideológusa. Ezt igazán csak akkor érti meg az ember, ha *innen*, Kelet-Európából próbálja meg értelmezni Gramscit, különösen a *Note sul Machiavellit*. De az olasz KP ma már lényeges pontokon túlhaladta Gramscit — és az egyik ilyen pont éppen a pluralizmus elfogadása. Azt persze az olasz kommunisták már nem hajlandók tudomásul venni, hogy a pluralizmus elfogadása és Gramsci örökségének a vállalása *összeegyeztethetetlen*; ők is — mint valalmennyi eurokommunista párt — *féluton vannak*. De éppen ezért a lehető legnagyobb tévedés volna egyszerűen a totalitarizmus nyugati szálláscsinálóinak nevezni őket. Ez a jobboldali pluralizmus — melynek voltaképpen célja a Nyugat-Európán belüli strukturális reformtörekvések lejáratása — hallgatólagosan a kelet-európai status quot is aláátmasztja. A jobboldalnak minden ideológiai állásfoglalása ilyen; csak a baloldal alkotó moccanásaitól várható a kelet-európai totalitarizmus gyengítése.

A nyugat-európai baloldal eltökéltsége, érettsége ennek kimondásán és vállalásán mérhető le. Jean Ellenstein¹⁸ cikksorozata (*Le Monde* IV. 13-14-15.) fontos lépés ebben a vonatkozásban is, annak ellenére, hogy minden során és főként gondolatmenete egészén nagyon is érzik a taktikai önkontrollt. « *A Szovjetunió elvi kritikája*, írja, *voltaképpen a francia kommunista mozgalom valódi identitásának a kérdését veti fel.* » Ez világos beszéd, akárcsak annak leszögezése, hogy a Szovjetunió nemhogy modellje volna, hanem éppenséggel ellenmodellje a szocializmusnak, hiszen « *ott a bürokrácia uralkodik és nincsen politikai demok-*

¹⁷ Francia liberális-konzervatív napilap.

¹⁸ Francia kommunista történész, az FKP belső ellenzékének egyik kulcsfigurája.

rácia ». Azt persze Ellenstein már nem mondja ki, hogy az a demokratikus baloldali stratégia, amit ő Nyugat-Európában szem előtt tart, csakis összeurópai stratégia lehet. De ő, mint meggyőződéses marxista feltehetően nem fogja kétségbe vonni, hogy az elvi kritika elégtelen kritika. Egyszóval a francia kommunizmus, az egész francia és nyugat-európai baloldal identitása nemcsak a szovjet modell elvi, hanem elsősorban annak gyakorlati kritikájában kristályosodhat ki. Természetesen nem arról van szó, hogy Kelet-Európa harcát a nyugati baloldal harcolja meg. Ez a kelet-európai népek dolga. De azt fel kell ismernie a nyugat-európai baloldalnak, hogy minden demokratikus áttörési kísérlete elkerülhetetlenül kudarcra vagy kompromisszumokra van ítélve mindaddig, ameddig a kelet-európai társadalmi status quo változatlan marad. Kölcsönös egymásrautaltságról van tehát szó.

Egy dél-franciaországi kommunista író, Raymond Jean, valamit megsejtett ebből a történelmi dialektikából, amikor a *Le Monde*-ban (márc. 31.) a következőket írta: « *A választásokat megelőző francia politikai helyzet egészen sajátos jelentőséget nyert a kelet-európai országok szempontjából, aholis a szocialista rendszer jelenlegi formáinak felülvizsgálata elkerülhetetlen, de úgy tűnik, hogy ez csak egy eurokommunista politika keretében történhet meg.* » Raymond Jean valóban megsejtette a lényegét, mert megfeledkezett arról, hogy a kommunisták Kelet-Európában is kisebbségben vannak, és az eurokommunista vonalat követők valószínűleg még ezen a kisebbségen belül is további kisebbséget jelentenek, úgyhogy helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy Kelet-Európában nem eurokommunista politikára, hanem egy olyan általános anti-totalitarisztikus politikai platformra van szükség, amely a marxi-lenini elmélet diktatórikus következményeivel szembeforduló kommunistákat is maga mögött tudja. De mégis a *lényegét* sejtette meg, amikor a szocialista rendszer jelenlegi formáinak «elkerülhetetlen felülvizsgálatát» említette.

Levél a szerkesztőhöz a Füzetek 2. számáról

Kedves Péter,

Az ügyesen választott cím (Mit ér a kéziratot irodalom, ha — magyar?) a nagy kérdőjellel a végén szinte provokál a válaszra. Maguk a szerzők, illetve a magyarországi szerkesztők írásban és szóban is inkább arra hajlanak, hogy már előlegezzék: « szart », — miközben persze azt remélik, hogy az olvasó gyorsan megcáfolja őket: « dehogy is! » Nos lehet, hogy ezzel már meg is jelöltem a magyar szamizdat legfontosabb funkcióját, s ami most jön, az csak a felhígítása mind a « szar »-nak, mind pedig a « dehogy is »-nek.

Induljunk ki a legrosszabb feltételezésből, tudniillik hogy az egész szart sem ér. A kiadvány ebben az esetben is nagyon fontos és nagyon jó dolog, mert végre tükröt kap a magyar társadalomnak az a kis része, amely megpróbál önállóan gondolkodni. Mint egy galériában az egymás mellé akasztott képek, úgy tekintenek ránk a különböző írások, és az ember (de a szerző is) végre láthatja, mi a termés, bólogathat, vagy fejcsóválva bosszankodhat. Ez nagyon fontos, hiszen már Csokonainak is az volt a legfőbb baja, hogy vagy nem olvasták, vagy csak kéziratban olvasták, és akik olvasták, az okosok, azok is csak a vármegyén belül tették ezt, a zsíros vármegyei papírok hátoldalát böngészve. A Magyar Füzetek legfőbb erénye talán éppen az, hogy nem ilyen vármegyei papírra nyomták. Nem is annyira az a körülmény, hogy Párizsban jelenik meg, mint inkább az, hogy « hideg »,

részvétlen, professzionista jellegű kiadvány, hathat jótkonyan. A fenti ordénaré hasonlatnál maradv: a szar természeténél fogva meleg, trágyaértéke azonban először csak akkor állapítható meg, ha nem a gőzölgő trágyadombon, hanem sterilebb körülmények között vizsgáljuk (és most ígérem, a továbbiakban nem leszek ilyen anális).

Továbbblépve: a magyar szamizdat eme antológiája azonban nem is olyan rossz, inkább csak leleplezően egyoldalú és érzelmes. Első, a kötetbe magába fölvetett kritikusa, Vajda Mihály nagyon pontosan és szimpatikusan elemzi ezt. A Te utószavad, amely az igazi politikai kultúrát hiányolja (« Nem politikus a magyar! ») szinte fölöslegessé is teszi a további megjegyzéseket. Hadd fűzzek hozzá mégis egyet és mást eme első kritikákhoz.

A legjobb írások, a legelgondolkodtatóbbak, paradox módon éppen azok, amelyek maguk nem « gondolkodók », hanem csak ténymegállapítóak. Messze kimagaslik a kötetből Csalog írása, amelyet a szovjet büntetőtáborokat megjárt « ügyefogyott » bácsi elbeszélése alapján jegyzett föl, — nemcsak a riortalany személye, élményanyaga, hanem a szövegviszsaadás döbbenetes hitelessége és ereje folytán is. Vagy Solt Otilia beszámolója a magyarországi szegénység mai formáiról és kiterjedéséről. Ugyanígy a csak töredékesen leközölt Szelényi cikk, amely a mai kelet-európai országok felemás, — mondjuk ki nyugodtan azt, amit Szelényi is kimond: junker-típusú — fejlődését mutatja be egy olyan konkrét példán keresztül, mint amilyen az « új munkásosztály » esete. Ezek, az ipari társadalomba átlépni nem tudó, ingázó, s otthon a zöldségeskertet kapáló emberek, a háttérben az új formájú nagybirtok-rendszerrel, akiknek láttán lehetetlen az egykori napszámosréteget jelölő « agrárproletáriátus » szót nem megfordítani, és az « ipari-napszámosok » kifejezést megalkotni, ezek az esett, száналmas, tragikusan jellemző és minden további dologra kiható képletek és struktúrák így, kóstolóba, egy csipetnyi méretben is sejtetik, hogy mi a helyzet, mi az igazság, sőt talán egy kicsit azt is, hogy mi a feladat: Európa keleti fele (az Uralig és azon túl is) egyszerűen még nem lépte át a huszadik század küszöbét, óriási terheket, megoldatlan

történelmi feladatokat cipel magával, miközben fél testével (és agyvelejének homloklebenyével) a jelenben hiszi magát, sőt, olyan területeken, mint a centralizált ellenőrzés, vezetés, hadiipar, adatgyűjtés és feldolgozás (az adatfeldolgozáshoz tartozik a jól kontrollált és célzatos adatekítkolás is, ne becsüljük le az ezzel járó financiális terheket és a munkát!), e területeken, meg kell adni, ténylegesen a jelenleg elérhető világszínvonalat képviseli. A legjobb két-három írásból — így Csalog szövegéből is — több árad, mint kétségbeesett vagy gunyoros beszámoló. A szörnyűség, vagy a baj emberi arcot ölt, népi, sőt népközösségi arányokat, — monumentálissá válik (majdnem széppé, mint egy Tolsztoj-novella, vagy egy Eisenstein-film, — de azért ne essünk az érzelmek csapdájába!). A magyar paraszt nem az ellenségét eszi meg, amikor Ivan Vasziljevicsot, a főszakácsot belefőzi a levesbe, hanem csak úgy jár el, mint az ukrainai parasztok, akik a harmincas évek kolhozviszonyai között a saját gyerekeiket is meg-megették néha (és az egyenlőségjel a két eset közt még akkor sem erőltetett, ha tudjuk, hogy a mi paraszt-bácsink « haragudott » Ivan Vasziljevicsre). Sőt tovább mennék: — ez az egymás-evés, ahogy az ávós-civil, főbérlő-albérlő, párttitkár- alkalmazott, galléros-nemgalléros, stb. viszonyban fennáll, mikor hogy, mikor melyik dominál, mindez egy bizonyos távlatból (és ehhez nem kell kiutazni az országból, a távlatot megadják a számok, az adatok!) nagyon eggyéolvad, egységes képletté, azonos struktúrává áll össze, s a szükség diktálta kannibalizmus képét kínálja. Ezzel nem akarok sem hamis kibékülést a viszonyokkal, sem pedig valamilyen miszticizmust hirdetni. Egyszerűen csak azt szeretném mondani, hogy a baj megvan, és a bajban az ember másként, kegyetlenebbül viselkedik, rosszabbul él, bűnösebb megoldásokra lel (kényszerül), mint a történelem szerencsésebb helyein vagy időpontjain. Az emberek a bajban sűrű, ragacsos, sokszor véres verejtéket izzadnak, és ez legalább annyira beleköti-ragasztja őket a rossz közegbe, mint a « külső » bajok kényszere. Sőt, mint láttuk, meg is eszik egymást, többnyire persze csak képletesen, de az is egészségtelen; — az emberek az édes szülőtteiket

eszik meg, s ha gondolkodó pályára léptek, akkor éppen a gondolataikat. Ami már majdnem vérfertőzés.

A magyar értelmiség például a « helyzetfelismerésén », az « igényességén » és (uram bocsá') a történelem viharain átmentett « vezetésre-hivatottságán » hízik egy picit kövérebbre, mint az jó lenne. A kötet kifejezetten értékelő-elemző vagy polemizáló írásait ez teszi néha vékonypénzűvé, felületessé. Kenedi a maga nagyon őszinte, szinte már lelkiismeretfurdalásoktól gyötört « mi az ördögöt csináljunk » írásában gyorsan el is ítéli a magyar értelmiség 99,9 %-át, hogy aztán a maradék egy ezrelék nevében azon búsuljon, hogy miért nem képes az értelmiség igazából vezetni. Hogy Vajda ezt avantgardizmusnak nevezi, Te, Péter, pedig rétegérdekek kifejezésének, az mind helytálló, én azonban udvariatlanabban romantikának nevezném, sőt (és itt a magyar történelem speciális öröksége érezhető) romantikus nemesi öntudatnak (tudom, ezért még megköveznek egyszer a budapesti kávéházakban). Nagyon jó volt, hogy a Magyar Füzetek két első száma ebben a sorrendben jelent meg, először a cseh-lengyel polgárjogi írások, s aztán a magyar kéziratos irodalom. Rögtön feltűnik ugyanis, hogy a magyar értelmiség mennyire « szerepet » keres, illetve « játszik », illetve « elmulaszt játszani », míg a nyugodt, konstruktív igényekhez szokott cseh « kispolgárok » jogi intézményeket keresnek, a lengyelek pedig szociális kereteket próbálnak fölépíteni, reális tartalmú erkölcsi-politikai maximumokat igyekeznek nem önmaguk, hanem a társadalom elé állítani. Nem hiszem, hogy a Szelényi-Konrád-féle « Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz »-kötet (amelyre a Füzetekben csak utalás történik) terjesztette volna el azt a nézetet, hogy az értelmiség a szocializmus igazi vezető rétege is lehet majd. Ez a kétszeresen is téves remény (egyszer: hogy itt egy, a nyugati ipari társadalmakat meghaladó társadalom-típusról van szó, másodszor: hogy az értelmiség primér politikai vezető-osztály lehet akár valaha is), inkább csak lecsapódása egy sok évszázados, és évszázadokon át inkább melengetett, mint kiélt igénynek: — úri nép vagyunk (az utolsó ötven évben: európai nép vagyunk). Ha már a szocializmust sózzák

a nyakunkba, akkor legalább legyünk mi benne az urak, — tudom, nagyon vulgarizálok, de mégis ez a tartalma sok kéziratot írásnak, vagy az érzelmi háttére a gunyoros, vicces, sajnos nem mindig elsősorban szellemes, mint inkább csak önigazolón viccelődő, jósvádájú, de titokban azért majdnem nyegle pamfletnek (hogy a felelősséget is vállaljam ezért a gorombaságért, egy példa: Haraszti: Mi a marxizmus?).

Hogy tévedésekről is szóljak: a legfeltűnőbb a feladatok-funkciók hamis helyzete, buta fölcserélése. Adva van egy (udvariasan szólva) nem eléggé fejlett, nem eléggé organikus és az egyetemes fejlődés legjavával lépést nem tartó társadalom, amelyben még mindig nem vált szét politikai hatalom és ideológia, gazdasági erő és ítéletalkotó-jogalkotó gondolkodás, gyakorlat és kontroll, állam és állampolgár. És ebben az archaikus helyzetben az «ellenzéki gondolkodó» nem azt igyekszik megváltoztatni, ami archaikus, tehát a dolgok, mint például a jogalkotás, a hatalom és a kontroll összemosottságát, hanem elfogadja azt az alapjában voluntarista nézetet, hogy «akarni», «megigazulni», tisztán látni», «programot adni», «fölülemelkedni», stb. kell. Becsülöm Kennedit, aki minden romantikája mellett is képes volt «fölülemelkedni» és «belebukni» ezekbe az alapjában véve személyes igényekbe, és önáltatás nélkül belátni, hogy ez nem megy, vagy ha megy, annál rosszabb (s itt meg is védeném egy kicsit a kritikákkal szemben). A feladat-tévesztés számomra már-már érthetetlen példája: több szerző igényesen arra szánja el magát, hogy szembe forduljon a kialakult hatalmi és ideológiai apparátussal és elmondjon egy sor eddig elhallgatott problémát vagy kudarcot, — de közben teljes természetességgel megtartja az apparátus kezén elsorvadt és használhatatlanná sematizált közgazdasági-politikai alapfogalmakat vagy képleteket és előítéleteket (mintha nem maguk ezek a valóságtól elszakadt fogalmak és elképzelések lennének a bajok egyik forrása), illetve az ilyen instrumentummal megközelített részlet-célokat. Lehet, hogy még mindig a Szelényi-Konrád kötetet vitatkozom, ami ebben az esetben helytelen (mert nincs is benn a Füzetekben), de állandóan

érezem, hogy ott lebeg valami, — mint a vulkánok kitörése után a por —, abból a fátyolos közegeből, amit maguk a szerzők is a szocializmus apológiájaként értelmeznek. (Hangsúlyoznom kell: a marxizmus nem azonos ezzel a apológiával, külön kérdés azonban, hogy alkalmazható-e manapság még apologikus felhangok, vallásos hit nélkül).

Nem kerülgetem tovább a forró kását: a magyar kézirat írók múltból örökölt « szerzői » önérzete (és itt részben arra is gondolok, hogy a magyar értelmiségi, de különösen az író, az éppen adott történelem « szerzője » is szeretne lenni) kisebb vagy nagyobb hézagokkal ráillik a szocializmus apológiájára, annak dacára, hogy a szerzők éppen ezt az apológiát szeretnék leépíteni. Sok írásban ezért érezhető továbbra is a ködfátyol, a konkrét valóságot, vagy annak reális lehetőségeit, szakszerű fölmérését elhomályosító porréteg, régi és újabb porok fátyla, melyet nem sikerült lefújni a dolgokról, vagy az igyekezet: — no most aztán egy nagyot fújunk! (Mindezt persze egy sor idézettel kellene alátámasztanom, de engedjék meg, hogy ne cédulázzam ki a példákat. Amire ki akarok lyukadni, az ugyanis egyszerűbb, s nem filológiai természetű:) túl nagy kérdésekkel foglalkozik a kézirat magyar irodalom, túl általános, túl erkölcsi, túl « politikus » akar lenni, s ehhez még nem nőtt fel, még nem autonóm, még hiányoznak a részleteredményei, — s ezért nem tud eléggé politikus sem lenni.

Lehet hogy túl merész képekben gondolkodom, de úgy érzem, a politika « hideg » dolog, nemcsak a lehetőségek művészete, ahogy azt a mondás tartja, de a hatalom, a jog, a számítás, a kiszámítás és a lemondás, a visszavonás művészete is. Például nagyon hideg az, ahogy igazi hatalmak birodalmakban gondolkodnak (manapság inkább « blokk »-politikának nevezhetjük), s ahogy a tisztán játékszenvedélytől hajtott kombinációk is vezető szerepet játszhatnak az ilyen politikai tevékenységben. Ha jól üt ki a dolog, sokaknak van haszna belőle (egy példa: Napoleon elvéreztette Franciaországot, de a polgári intézmények Európa-szerte meggyökeresedtek), ha rosszul üt ki, a mellékszereplők is fizetik az árát. Nagyon hideg belátás az, hogy Magyarország fő baja ma nem

abból származik, hogy jelenleg a szovjet blokkhoz tartozik, hanem sokkal inkább abból, hogy ez a blokk egyelőre nem tudja megoldani sokszor elemi feladatait sem, ami könnyen katasztrofális végzetté válhat valamennyi résztvevő számára. « Hideg » megállapítás továbbá, hogy a magyar jobban teszi, ha blokkpolitika szintjén egyelőre nem politizál (és itt Péter, veled vitatkozva: — « elfelejti » a független nemzet eszméjét, különben is melyik állam független ma?). Magyarországon kétféle túlélés lehetséges ma: az ösztönös (ezzel foglalkozik az állam és a párt, valamint a népeség legnagyobb része: — apró taktikák, apró előnyök, mellébeszélés, öncsalás), vagy a tudatos (az apró taktikák és előnyök háttérbe szorítása, kikerülése annak érdekében, hogy a szervesült mellébeszélést és öncsalást legalább a saját otthonunkból számúzzuk). Ami megtarthat, az mégis a tények ismerete. Értelmiségi szinten: — a tények gyűjtése, feldolgozása. Ami előbbre vihet (csak egy kicsit: legyünk józanok) az a felejtés és a tanulás állandó kombinálása. Vagyis, hogy a tényektől tanuljunk, és közben sikerrel felejtjük el azt, amit csak a szavak (örökölt, belénk nevelt, nekünk-prédikált szavak), de nem a pillanatnyi tények igazolnak. A meleg dolgokat (mint a Szózat, a sertéspörkölt, vagy a magyar líra kvalitásai) kéretik abból a távolságból szemlélni, amit a történelemmé vált értékek maguknak megkövetelnek. Ha más nem, legyen az figyelmeztetés, hogy éppen az « ösztönösen túlélő » mentalitás fordul mostanában ezek felé a gyomrot néha megfekvő nemzeti értékek felé.

Na de már magam is prédikálok. Talán azért is, mert az utolsó nyolc évben csak távolról szemléltem a dolgok alakulását, s az ember ilyenkor bizonytalanná válik. Amiben azonban biztos vagyok: éppen a távolságtartás kicsi a legtöbb szerző esetében. Érdekes dolog, hogy viszonylag rövid idő alatt (1949-től 30 év telt el) az emberek, az igényességre törekvő értelmiségi is, mennyire rászoktak bizonyos alap-tánclépésekre, s akkor is menüett-lépésekkel járnak, ha csak egy gödörhöz közelítenek, amelybe valaki éppen beleesett. Aztán fordítva: vannak gödrök, ahová megszokásból belelépnek, s teszik azt akkor is,

ha már újfajta tánc a divat. Egészen konkrétan: — amíg az értelmiség egy kis része késő-marxista terminológiával keres egy alapjában véve nem marxista alternatívát, addig a népeség zöme (ahogy azt Kölnből látom) a maga régi előítéleteit, osztály- illetve réteg-gőgjét (pl. cigány-kérdés) frissíti fel a közben megtanult « szocialista együttélés » erkölcsstanának szabad használatával. Egyre többször lepődöm meg, hogy hazulról nyugati úton lévő, rövid beszélgetésre hozzám belátogató emberek (elsősorban a műszaki típusú polgártársak, vagy a gazdasági életben bizonyos sikert elért szakemberek) milyen magától értetődő módon frissítik fel a régi, utolsó fázisként a Horthy-rendszerből átmentett lojalitás-igényt, — azt a szemléletet, hogy bár a hatalom nem optimális, de ugye rendes ember csak az lehet, aki a hatalmat tiszteli (vagy legalábbis taktikai okokból hallgatólagosan, ellenértékeket várva, « mellékesen » dicsérgeti). Nem, nem arról van szó, hogy valami ellenzékieskedést, vagy éppen anti-kommunizmust, a « megszállók gyűlöletét » várnám el, Isten ments! Csak a távolság-tartást, azt az autonómiát, amit itt nyugaton az átlagember a maga — egyébként önerejéből választott és hatóságként elismert — államhatalmával szemben is fönntart, azt az egészséges szemléletet, hogy ő maga, mint ember, valamint az őt képviselő intézmények két különböző dolog, jól meghúzható határokkal, s ezeket a határokat akkor is hangsúlyozza, ha különben az intézmények munkájával egyetért.

Azt hiszem, az a fajta, a magyar értelmiségtől ellenzékiséget számonkérő hang, ami a Füzetek második számában Kenedi írásában kulminál, nagyrészt azzal magyarázható, hogy őt például az ilyen lojalitás-igény zavarja, miközben nem tud számot adni magának arról, hogy amit sok esetben elvár, az még nem ellenzékiség lenne, hanem ez a fejlettebb típus: nem a jogaiért harcoló, hanem a jogait *érző* ember autonómiája. (Nehéz utólag megállapítanom, hogy amíg nem jöttem nyugatra, volt-e világos elképzelésem arról, hogy milyen az ellenzékieskedés-mentes autonómia.) Nemcsak a mai függetlenül gondolkozókból, de, azt hiszem, az utolsó négy-ötszáz év magyar történelmének az egészéből hiányzik ennek az

utóbbi típusnak, vagy igénynek a higgadt megfogalmazása. Ady politikai cikkei, vagy egy Bibó a kivételek. Rosszul neveltek minket, nem, nemcsak a körülmények, mert azok a szomszéd országokban is hasonlóak voltak, hanem a magyaroknak kijutott elit-réteg; azok az ősök, akik a hősiesség és a többi értékek interpretálásával foglalkoztak. Most aztán látjuk az eredményt: a « reálisan létező szocializmus » és a dzsentri « fenn az ernyő, nincsen kas » furcsa szimbiózisát, mellyel a jó magyarok magukat és másokat megnyugtanni vélnek. Párizsban nehéz ezt rekonstruálni, itt Kölnben is csak ezért tudok beszélni róla, mert amikor eljöttem, éppen kezdődött az « ernyő » szivárványszínű újrahúzósa.

A füzet végül is nagyon hasznos, — egyes részei kifejezetten ehetőek, s ahol nem ízlik annyira, ott jó orvosságként: — kutyaharapást a szőrivel, magyar értelmiségi mentalitást az írásaival... Jó lenne, ha mások is látnák — főleg az érdekeltek, akiknek erre megvan a lehetőségük — hogy a fő feladat (Vajda Mihály is megmondja) a fölmérés, a sokszor döbbenetes és mégis a föld alá taposott tények, körülmények, adatok kiásása és ilyen vagy olyan, ha másként nem megy, kéziratos publikálása. A magyar öneszmélés (júj de rossz kifejezés!) egyetlen járható, már a múltban is járt útja a falukutatás volt, azzal a kiegészítéssel, hogy ma a falu a városba költözött, és fordítva, tehát mindent kutatni, mérni, közölni kell.

Köln, 1979 január 8.-án

Perneczky Géza

A SZAMIZDAT JÓ DOLOG, DE...

Részletek egy Kenedi Jánoshoz írott levélből

Kedves János, elolvastam « mi az ördögöt fogunk csinálni » című írásodat,¹ s divatjamúlt nyelven szólva problematikusnak találtam. Micsoda érv az, a szamizdat bírálói-val szemben, hogy csak akkor bíráljatok, ha tudtok mást,

¹ L. Magyar Füzetek 2.

utóbbi típusnak, vagy igénynek a higgadt megfogalmazása. Ady politikai cikkei, vagy egy Bibó a kivételek. Rosszul neveltek minket, nem, nemcsak a körülmények, mert azok a szomszéd országokban is hasonlóak voltak, hanem a magyaroknak kijutott elit-réteg; azok az ősök, akik a hősiesség és a többi értékek interpretálásával foglalkoztak. Most aztán látjuk az eredményt: a « reálisan létező szocializmus » és a dzsenti « fenn az ernyő, nincsen kas » furcsa szimbiózisát, mellyel a jó magyarok magukat és másokat megnyugtatni vélnek. Párizsban nehéz ezt rekonstruálni, itt Kölnben is csak ezért tudok beszélni róla, mert amikor eljöttem, éppen kezdődött az « ernyő » szivárványszínű újrahúzósa.

A füzet végül is nagyon hasznos, — egyes részei kifejezetten ehetőek, s ahol nem ízlik annyira, ott jó orvosságként: — kutyaharapást a szőrivel, magyar értelmiségi mentalitást az írásaival... Jó lenne, ha mások is látnák — főleg az érdekeltek, akiknek erre megvan a lehetőségük — hogy a fő feladat (Vajda Mihály is megmondja) a fölmérés, a sokszor döbbenetes és mégis a föld alá taposott tények, körülmények, adatok kiásása és ilyen vagy olyan, ha másként nem megy, kéziratos publikálása. A magyar öneszmélés (jaj de rossz kifejezés!) egyetlen járható, már a múltban is járt útja a falukutatás volt, azzal a kiegészítéssel, hogy ma a falu a városba költözött, és fordítva, tehát mindent kutatni, mérni, közölni kell.

Köln, 1979 január 8.-án

Pernecky Géza

A SZAMIZDAT JÓ DOLOG, DE...

Részletek egy Kenedi Jánoshoz írott levélből

Kedves János, elolvastam « mi az ördögöt fogunk csinálni » című írásodat,¹ s divatjamúlt nyelven szólva problematikusnak találtam. Micsoda érv az, a szamizdat bírálói-val szemben, hogy csak akkor bíráljatok, ha tudtok mást,

¹ L. Magyar Füzetek 2.

jobbat? (...) Egy matematikai levezetés hibáját kimutathatom anélkül, hogy kezemben volna a helyes megoldás. És egyáltalán: nem lehetek-e valaminek a híve fenntartásokkal, nem gondolhatom-e végig és nem szabhatom-e meg *eleve* részvételemnek és elköteleződéssemnek akár a fokát, akár a feltételeit? (...)

Három tézist szeretnék eléd és e szamizdat-napló² nyilvánossága elé terjeszteni:

1. A szamizdat jó dolog, ha az ellenzéki politikai *kultúra* szerve, de nem jó dolog, ha egy szentséggé emelt politikai ellenzéké.

2. A szamizdat jó dolog, ha elősegíti, támogatja, illetve kiegészíti a *civil kurázsi* cselekvésformáit, de nem jó dolog, ha a civil kurázsit helyettesíti.

3. A szamizdat egyaránt jó dolog, ha egy értelmiségi szubkultúra önkifejezési formájává válik, vagy ha az egyetemes magyar kultúrában vállal feladatokat, de nem jó dolog, ha a kettőt összekeveri.

*

A magyar kéziratos irodalom sem jelenlegi szervezett, sem korábbi spontán formájában nem politikai összecsapás terméke. Ideológiai eredete, anyagainak elméleti, szociográfiai, publicisztikai, napló-szerű, stb., és nem politikai tartalma elválasztja minden más kelet-európai szamizdat-típustól. Ennek oka, hogy Magyarországon a társadalmi feszültségek — a szegénység éppúgy, mint az attól megkülönböztethető szűkösségek (lakásínség, szolgáltatások nyomora, stb.), a demokrácia elemi hiánya éppúgy, mint látszatformákkal való szüntelen megcsúfolása, s az emberek döntési hatókörének tökéletes privatizálása — nem válnak politikai feszültségekké, hanem néma, egyéni szenvedésekben fejeződnek ki. Illyés Gyula *ezt* nevezi szélárnyéknak! Ahol nincs a különböző érdekeknek, szükségleteknek direkt, politikai kifejeződése, ott nem alkotható

² Az itt közölt levélrészlet kivonat egy Budapesten forgó vitairatból.

realista politikai program, nem gondolható végig politikai alternatíva, nem képződhet politikai ellenzék. Vagy abban merülhet ki, amit a magyar « politizálni » szó régóta jelent, eredeti értelmének ellenkezőjét: lesni az eget, *honnan* kapjuk a zuhét, *mikor* a meleg napsugarat. (...)

Ez a helyzet megváltozhat — kárunkra vagy előnyünkre — de míg a tarthatatlan (számomra tarthatatlan) állapotok tartanak, a változás firtatása — « politizálás ». Igenlem viszont a politikai kultúra előmozdítását, amely nyilvánosságot, felvilágosodást, kritikát és hagyományalkotást jelent. (...)

Minél rejtettebbek, és minél inkább feltárássra szorulnak a társadalmi konfliktusok, annál inkább két külön dolgot jelent, amit a megalázottak és megszorítottak kívánnak, és amilyen kívánság helyzetükből a radikális értelmiség felé kiált. Megszólaltatni társadalmi rétegek kívánságát: ez valóban kiváltképp az értelmiség feladata, de csak akkor, ha a néma ajkak valóban *azt* formálják. Máskülönben társadalmi rétegekről szólva saját kívánságait fogalmazza meg, ami teljesen rendjénvaló, ha nem hiszi magáról az ellenkezőjét. Csalog Zsolt (nem kézirat) története a cigányasszonyról, aki nem kapta meg a pénzét, mert nem tudta aláírni a postai utalványt, az értelmiségit radikális gondolatokra ösztönözheti, a történet hőse helyi orvoslást kívánna. (...) Azt szeretném, hogy semmilyen elit ne mondja ki az emberek helyett azt, amit ők nem gondolnak és nem akarnak. (...)

*

Másképpen gondolkodunk az értelmiségről, amely a Te leírásodban a magyar társadalom Prügelknabéjává válik. (...) Én nem hiszem, hogy a magyar értelmiség azért volna bírálható, mert nem vált politikai ellenzékké, (...) mert nem alkotott sokféle realiztikus ellenzéki programot. Ami a 60-as éveket illeti, ott ezt a retrospektív követelést egyenesen abszurdnak érzem, s a jelenleg elgondolható feltételek között a jövőben sem tartom kívánatosnak. A politikai kultúra és a politikai alternatíva különbségéről van szó — a kettőt Te együvé rendezted.

A magyar értelmiség, írod, « a tényleges politikai kompromisszumra tett egyetlen (...) javaslatot, Bibó István 1957-es Emlékiratát — meg sem hallotta, még a későbbiekben sem ». Bibó államminiszteri minőségében írott memoranduma a forradalom leverése után, de az új hatalom megszilárdulása előtt íródott, s a kibontakozás feltételeit a szovjet csapatok nemzetközileg szavatolt fokozatos kivonulásához kötötte. *Keletkezése pillanatában* ez nemcsak bátor gesztus volt, hanem a majdnem tökéletesen kilátástalan helyzetben még mindig politikai tett, amely a nemzetközi tiltakozás mellett esetleges belső erővel — folytatódó ellenállással, a konszolidáció lehetlenségével — számolt. *De napok alatt vált halvány politikai alternatívából a politikai kultúra emlékművévé*, Bibó régebbi írásaihoz hasonlóan aktuális hagyományá — máig aktuálissá, hiszen a szovjet csapatok távozása ma is kívánatos volna. Ha a magyar értelmiség « a későbbiekben sem hallotta meg » Bibó javaslatát, az valóban szimptomatikus politikai kultúrátlansága szempontjából, szimptomatikus a forradalom patológiás elfelejtése szempontjából, amely néhány kivételtől eltekintve — akik közé azonban a magyar politikatörténet olyan nagy alakjai tartoznak, mint Donáth Ferenc vagy maga Bibó — nem kerülte el a tevékeny résztvevőket sem. Egy szempontból azonban bizonyosan nem szimptomatikus: a hiányzó *realista* ellenzéki politizálás szempontjából. A Bibó-memorandum elméletileg aktuális, de nem volt cselekvésre fordítható politikai aktualitása a 60-as években, és nincsen ma sem. A 60-as évek értelmisége nem azért marasztalható el, mert nem volt képes alternatív programokat kiizzadni magából, hanem azért, mert globálisan kevésszer tudott egy-egy határozott s egyszerű nemet pusztán a saját nevében kimondani.

Kevés volt a civil kurázsija.

*

Ha az első tézisemben javasolt megkülönböztetést nem fogadjuk el, maga a szamizdatozás is primér politikai cselekvéssé válik tudatunkban. Leírásodban a magyar

radikalizmus történetének a szervezett szamizdattól kezdett új időszámítása jellegzetes módon erre vall. Ezt azért tartom aggályosnak, mert a szamizdatot (...) egy összehasonlíthatatlanul általánosabb és fontosabb gyakorlati magatartásforma, a civil kurázsi alternatívájává teszi. Ez már nem a Te következtetésed, János, sőt, ezt éppen-séggel nem akarod. Ezért most átváltok közös töpren-gésre.

(...) A magyar életnek nem utolsó sorban az 56-ot követő össznemzeti kiegyezés következtében ma az egyik legfőbb szociálpszichológiai jellegzetessége, hogy a civil kurázst semmilyen elismerés nem övezi.

A szamizdatnak a maga körében egyik legfontosabb feladata az lehet, hogy a politikai kultúra előmozdításával támogassa a civil kurázsi elismertetését. Az emberi jog fogalmának ebből a szempontból is óriási jelentősége van. De a speciális jogkritika és jogi felvilágosítás, mintegy a civil kurázsi eszközeinek szállítása a tökéletesen el-satnyult jogtudat országában: ez a szamizdat egyik jelen-tősége.

Ha azonban a szamizdat politikai alternatívák nevében szerveződik, sőt, már ő maga is politikai alternatíva, akkor szembekerül a civil kurázssal (annak számos for-májával). Vagy azt sugallja: *az* kevés, ezt is tenned kell, vagy azt: *azt* nem kell tenned, hanem ezt. Az első frusztráló hatású, a második még kedvezőtlenebb. (...)

A szamizdatnak mindig csak formának szabad marad-nia, amelyet a tárgy határoz meg. A szamizdatozó maga-tartás, mint alternatíva, a marginalizálódáshoz vezet, amelyről megkérdezhető, hogy létezik-e (mint társadalmi tendencia), s legyen-e (mint példaszerű értelmiségi maga-tartás)? Nekem is föltűnt — mint Kovács Andrásnak —, hogy ez a két kérdés nálad összekeveredik. A marginali-zálódás nem javasolható, kívánható, követelhető. Kíván-ható viszont, persze nem az értelmiségtől, mint társadal-mi rétegtől, hanem azoktól, akikkel közösséget vállalok, a civil kurázsi, amelynek adott esetben következménye lehet a marginalizálódás.

*

Én magam margón álló, radikális értelmiségi vagyok, s mint ilyen, persze vágyódhatom a hasonló helyzetben lévők s magukat hasonlóképpen értelmezők szolidaritására, informális szekértáborára. (...) Amit fontosnak tartanék, az az önképzés, valamiféle szabadegyetem, valószínű második nyilvánosság kialakítása. Ezt a lehetőséget azonban élesen meg kellene különböztetni egy másiktól, amely nem bezárul egy szubkultúrába, hanem kinyílik egy összkultúra irányába. (...) Az utóbbi nyilvánosságát nem nevezhetjük *második* nyilvánosságnak, mert célja nem a nyilvánosság össz-szerkezetétől elkülönülő csatorna kiépítése, hanem a legális formájában sem egységes nyilvánosságszerkezet további heterogenizálása. (...) A kéziratok irodalom egyik legfőbb céljának annak kell lennie, hogy kikényszerítse a cenzúra (és öncenzúra) csökkentését a nem kéziratok publikációkban. (...) De ez reményeimnek csak az egyik fele. Mert miközben optimális esetben elképzelhetőnek tartom, hogy *Profil* című gyűjteményed nagy részét fölszívja a legális sajtó (s ez a szamizdatkultúra hatalmas győzelme lenne), azt várom, hogy szaporodjanak az olyan gyűjtemények, mint Bence György és Kis János lengyel válogatása, amelyeket a jelenleg belátható jövőben csak ilyen módon lehet az olvasókhöz eljuttatni. Azt várom, hogy munkakedv támadjon olyan témák kidolgozására is, amelyeknek magyarországi legális publikálására nincs, vagy kevés az esély. (...)

Testvéri szeretettel ölel:

Radnóti Sándor
(Budapest)

FELTÁRNI A MAI MAGYAR VALÓSÁGOT

Levél a szerkesztőhöz

Kedves Barátom!

Köszönettel megkaptam a Magyar Füzetek további számainak tervezetét. A sorozat érdekesnek ígérkezik. A nagy kérdés: él-e tovább a szamizdat Magyarországon? (...)

Van valami képünk arról, milyen témák foglalkoztatják a hazai « oppozíciót » manapság? Amikor én még odahaza voltam, a munkásság, a szegénység, a paraszt-munkások, a melléküzemág, az önfoglalkoztatás, a párhuzamos gazdaság, stb. élő témák voltak... (E témakörök) alapjául szolgálhatnának akár két-három további számnak is. (...)

Az ideális az lenne, ha a Magyar Füzetek mint fórum ösztönözné a hazai szerzőket, hogy fejezzék be félkész dolgozataikat, vegyék elő a már kész, publikálhatatlan anyagaikat, dolgozzanak szisztematikusan egy kritikai társadalom-elméleten. Mi tőlük leginkább a magyar társadalom valóságáról tanulhatunk. Mi történt Kemény tanítványaival, mi történt az én tanítványaimmal? Hol vannak azok a dolgozatok, amelyeket a szegénységről, a munkásosztályról, a falukutatásról írtak? A Magyar Füzetek második számában ebből csak töredékek jelentek meg.

Baráti üdvözlettel:

Szelényi Iván

Bedford Park (Dél-Ausztrália)

1979. április 9.

Ezúton mondunk köszönetet az Irodalmi Újság szerkesztőjének, aki kezdeti nehézségeinken segítendő, rendelkezésünkre bocsátotta postacímét. Végleges címünk:

DIALOGUES EUROPÉENS

12, rue Drouet-Peupion

F — 92240 Malakoff

Külföldön élő olvasóinknak

HOGYAN LEHET ELŐFIZETNI A MAGYAR FÜZETEKRE?

Ha egy mód van rá, *két példányban*, ahogyan ezt a korábbi előfizetési lap is jelezte. Ezzel a módszerrel szélesebb körben terjednek füzetek a legkülönbözőbb országokban élő magyarok között, beleértve a hazaiakat is. A kettős előfizetés 4 számra Európában 120 francia frank vagy ennek ellenértéke. Tengerentúlra a magas légipostai költségek miatt az előfizetési ár 36 USA dollár (150 frank) vagy ennek ellenértéke.

Akinek nincs erre anyagi lehetősége, vagy nem tudná jó kezekbe továbbadni a második példányt, az a fent megadott díj felét fizetve, egy példányban is kaphatja a Magyar Füzeteket.

Akinek módja van rá, kettőnél több példányra is előfizethet, mint azt több kedves olvasónk és barátunk tette: köszönet érte. Minden segítséget hálával fogadunk; nem könnyű fenntartani egy ilyen vállalkozást...

Még egy kérdés. Tudjuk, hogy a befizetés legegyszerűbb módja a borítékba tett egyéni csekk. Franciaországi előfizetőink továbbra is kövessék ezt a módszert. A külföldről jövő bankcsekkek beváltása azonban igen nagy kezelési

költséggel jár: a beváltási illeték még egy kettős előfizetésnek is csaknem 10 százalékát emészti fel. Kérésünk tehát, hogy Franciaországon *kívüli* előfizetőink és támogatóink befizetéseiket a jövőben közvetlen bank-átutalással intézzék az alábbi bankszámlára:

DIALOGUES EUROPÉENS
CK 2700.01
Crédit Industriel et Commercial
30, Avenue de la République
F - 92130 ISSY

Postai csekkszámlával rendelkező európai barátaink továbbra is küldhetik befizetéseiket postai átutalással az alábbi folyószámlára (kéretik ezt betűszerint respektálni, semmit hozzá nem tenni): P. Kende, 11865.31 N, Paris.

Magyarországon élő olvasóinknak és barátainknak

HOGYAN LEHET SZERKESZTŐSÉGÜNKHÖZ LEVELET VAGY KÖZLÉSRE SZÁNT ANYAGOT ELJUTTATNI?

Postán.

HOGYAN LEHET HOZZAJUTNI A MAGYAR FÜZETEKHEZ?

Deviza-kerettel rendelkező intézmények a szokásos úton fizethetnek elő a fentebb megjelölt bankszámlára.

Magánszemélyeknek ez az út járhatatlan, mi pedig az elő- vagy utánfizetést forintban sajnos nem tudjuk hasznosítani. Viszont pártoló előfizetőink jóvoltából néhány példányt tudnánk ingyenesen is küldeni megadott címekre. Ennek fejében csak azt kérjük, hogy a címzett levelezőlapon nyugtázza a kötet megérkezését; ilyenformán tudnánk, hogy nem vesznek kárba a drága példányok.

A Belügyminisztérium érdeklődő hatóságait kérjük, hogy szabályosan fizessenek elő, s ne kölcsönpéldányokból tájékozódjanak.

Utazóknak

A Magyar Füzeteket az alábbi könyvesboltokban árusítják:

PÁRIZS :

Lengyel könyvesbolt, 123, Bd Saint-Germain (metró: Odéon)

Balaton Impex, 12, rue de la Grange-Batelière (metró: Montmartre)

BÉCS :

Libro-Disco, Domgasse 8 (Wien 1010)

Novák, Köllnerhofgasse 4 (Wien 1011)

Buchhandlung Wilhelm Frick, Graben (Wien 1014)

Németországi Magyar Kulturális és Szociális Alapítvány
8000 MÜNCHEN 22, Zweibrückenstrasse 2/IV

The Danubia Book Company LONDON NW2 4DD,
58. Chatsworth Road

Püski-Corvin, Hungarian Books, Arts and Ikka
1590 2nd Ave, NEW YORK, N.Y. 10028

Mindenkinek

Első számunk sajnos már teljesen elfogyott. Az volt a kezdet: kisebb példányszámban tudtuk csak kinyomatni, mint a másodikat. Sajnáljuk, hogy nem tudjuk kielégíteni az erre vonatkozó kéréseket.

Impr. M. Kwiatkowski - 62302 LENS

Dépôt légal : Juin 1979